

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

AZİZ SAMİH İLTER'İN HAYATI VE ESERLERİ

MEHMET AKİF POLAT

YÜKSEK LİSANS

**DANIŞMAN:
PROF. DR. İSMAİL KIVRIM**

KONYA-2026

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mehmet Akif POLAT		
	Numarası	22810501931		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih/Tarih		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Aziz Samih İlter'in Hayatı ve Eserleri			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Mehmet Akif POLAT

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mehmet Akif POLAT		
	Numarası	22810501931		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih/Tarih		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Aziz Samih İlder'in Hayatı ve Eserleri			

Bu çalışma, Osmanlı'nın son dönemlerinde yetişmiş ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında aktif görevlerde bulunmuş önemli şahsiyetlerden biri olan Aziz Samih İlder'in hayatını, görevlerini ve entelektüel mirasını kapsamlı bir biçimde ele almıştır. İlder'in askerî sahada, diplomatik görevlerde ve bürokratik mevkilerdeki faaliyetleri kronolojik bir bütünlük içerisinde değerlendirilmiştir. Özellikle Trablusgarp Harbi'ndeki gayri resmî istihbarat faaliyetleri, Birinci Dünya Savaşı'ndaki cephe görevleri ve Türk-İran hudut tahdidinde oynadığı rol detaylı biçimde analiz edilmiştir. Ayrıca, Batum Başşehbenderi olarak hizmetleri ve Cumhuriyet döneminde Erzincan ve Kars milletvekili olarak TBMM'deki hizmetleri kapsamlı bir biçimde incelenmiştir. İlder'in yazılı mirası da dikkate alınarak tarihî olaylara tanıklığı, entelektüel birikimi ve dönemin ruhunu yansıtan yorumları değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Çalışma boyunca arşiv belgeleri, hatıralar, dönemin basın kaynakları ve şahsî mektuplar birincil veri olarak kullanılmış; böylece Aziz Samih İlder'in tarihsel konumu çok boyutlu olarak ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Aziz Samih İlder, Trablusgarp Harbi, Batum Başşehbenderliği, Türk-İran Hududu, Erzincan Mebusluğu.

ABSTRACT

Öğrencinin	Name and Surname	Mehmet Akif POLAT		
	Student Number	22810501931		
	Department/Major Field	History/History		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
Title of the Thesis/Dissertation	Aziz Samih İlter's Life and Works			

This study comprehensively examines the life, official duties, and intellectual legacy of Aziz Samih İlter, a prominent figure who was trained in the late Ottoman period and held active positions during the early years of the Turkish Republic. İlter's military, diplomatic, and bureaucratic activities are evaluated within a chronological framework. His unofficial intelligence missions during the Italo-Turkish War, his roles on the front lines in World War I, and his involvement in the demarcation of the Turkish-Iranian border have been analyzed in detail. Furthermore, his delicate diplomatic engagements during his tenure as Consul General in Batum and his parliamentary service as a deputy for Erzincan and Kars during the Republican era are thoroughly explored. By taking into account İlter's written legacy, this study evaluates his eyewitness accounts of historical events, intellectual background, and reflections of the spirit of his time. Primary sources such as archival documents, memoirs, contemporary newspapers, and personal letters were used throughout the research, allowing for a multidimensional representation of Aziz Samih İlter's historical significance.

Keywords: Aziz Samih İlter, Italo-Turkish War, Batum Consulate, Turkish-Iranian Border, Erzincan Deputyship.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR.....	vii
ÖN SÖZ	viii
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

MEŞRUTİYETTEN CUMHURİYETE AZİZ SAMİH BEY

A) MEŞRUTİYET DEVRİNDE AZİZ SAMİH BEY	4
1. Ailesi ve Eğitimi.....	4
2. Şam 30. Süvari Alayı Bölük Komutanlığından Trablusgarp Savaşı'na Kadarki Vazife ve Faaliyetleri.....	7
3. Aziz Samih Bey'in İttihat ve Terakki, Sultan Abdülhamid ve Meşrutiyet Hakkındaki Görüşleri 11	
4. Trablusgarp Harbi'ne İştiraki ve Faaliyetleri.....	15
5. Birinci Dünya Harbi'ne İştiraki ve Kafkas Cephesindeki Vazifeleri	21
B) MİLLÎ MÜCADELE VE CUMHURİYET DEVRİNDE AZİZ SAMİH BEY	27
1. Mondros Mütarekesi'nin İmzalanması ve Aziz Samih Bey	27
2. Batum Başşehbenderliği ve Samsun Asker Alma Dairesi Başkanlığı	29
3. TBMM Erzincan-Kars Milletvekillikleri ve Faaliyetleri.....	31
4. Kişiliği.....	39
5. Vefatı	41

II. BÖLÜM

AZİZ SAMİH BEY'İN ESERLERİ HAKKINDA DEĞERLENDİRMELER

1. Taşkışla Hapishanesinde.....	42
2. II. Abdülhamit Devrinde Hafiyelik ve Journalcılık	45
3. Şimali Afrika'da Türkler	49
4. Trablusgarp Harbi'nin Gizli Cephesi.....	53
5. Türk-İran Hudutlarında Neler Gördüm	59
6. Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları	60
7. Aziz Samih Bey'in Kızı Belkız'a Yazdığı Mektuplar	67
8. 1317'den 1325'e Kadar ki Günlükleri.....	72
9. 25 Mart 1325-1 Haziran 1327'ye Kadarki Günlükleri	73
10. 1 Haziran 1327-1 Teşrinievvel 1330'a Kadarki Günlükleri.....	73
SONUÇ	75
KAYNAKÇA	78
EKLER	80

KISALTMALAR

A.g.e.	: adı geçen eser
A.g.m.	: adı geçen makale
A.g.t.	: adı geçen tez
ATESE	: Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı
BEO	: Babıali Evrak Odası
Bkz	: Bakınız
BOA	: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
CA	: Cumhurbaşkanlığı Arşivi
DB. TDA	: Dışişleri Bakanlığı, Türk Diplomatik Arşivi
DH. ŞFR	: Dâhiliye Nezareti, Şifre Kalemi
İBB	: İstanbul Büyükşehir Belediyesi
İBB.	: İstanbul Büyükşehir Belediyesi
MSB, ATASE	: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Millî Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi
MÜ. TTA	: Marmara Üniversitesi Taha Toros Arşivi
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
ss.	: Sayfa aralığı
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBMM ZC	: TBMM Zabıt Ceridesi
yay. haz.	: Yayına Hazırlayan

ÖN SÖZ

Biyografiler üzerine yapılan çalışmalar II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinin anlaşılmasına ciddi katkı sunmaktadırlar. Nitekim bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin son döneminde yetişmiş, Cumhuriyet döneminde de önemli görevlerde bulunmuş bir asker, elçi, yazar ve milletvekili olan Aziz Samih İlder'in hayatını, faaliyetlerini ve eserlerini kapsamlı şekilde incelemeyi amaçlamakta ve dönemin anlaşılmasına biyografi üzerinden katkı sunmayı hedeflemektedir. Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecine ve Cumhuriyet'in inşa yıllarına birebir tanıklık etmiş olan İlder, Trablusgarp Savaşı'nda ve Birinci Dünya Savaşı'nda fiilen görev yapmış, siyasi ve diplomatik sahalarda sorumluluk üstlenmiş, aynı zamanda arkasında ciddi bir entelektüel miras bırakmıştır. Onun hem yazdıkları hem de yaşadıkları; yakın tarihimizin askerî, siyasi ve kültürel dönüşümüne ışık tutacak niteliktedir. Bu bağlamda, Aziz Samih İlder'in askerî görevlerinden Batum Başşehbenderliği'nden, Samsun'daki Asker Alma Dairesi Başkanlığından milletvekilliklerine kadar hayat hikâyesinin ortaya konulmasına çalışılmıştır. Özellikle Trablusgarp Harbi'nin lojistik cephesindeki faaliyetleri ve Birinci Dünya Savaşı'ndaki Kafkas Cephesi gözlemleri, dönemin askerî yapısının iç yüzünü anlamada birinci elden bir kaynak niteliğindedir.

Çalışma süresince arşiv belgeleri, resmî gazete kayıtları, hatıralar, mektuplar ve dönemin süreli yayınları taranmış, Aziz Samih Bey'in bizzat kaleme aldığı metinler titizlikle incelenmiştir. Bu çalışma, yalnızca biyografik bir metin olmanın ötesine geçerek, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde bir entelektüelin zihinsel sürekliliğini ve dönüşümünü anlama çabasını içermektedir. İlder'in yazılarındaki özeleştirici, sahaya dayalı gözlemleri, bugün dahi tarih yazımı açısından örnek teşkil edecek niteliktedir.

Aziz Samih Bey'in hayatı ve eserlerini konu edinen bu tez çalışmasının hazırlanmasında desteğini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. İsmail KIVRIM'a çok teşekkür ederim.

Mehmet Akif POLAT

Konya, 2026

GİRİŞ

Aziz Samih İlder, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet devirlerinin siyasi, askerî ve diplomatik gelişmeleri içerisinde faal olarak yer almış, aynı zamanda bu dönemlerin tanıklığını yapmış mühim bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Hem Osmanlı Devleti'nin son yıllarında hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında aktif görevler üstlenmiş, askerlikten diplomasiye, siyasetten hatırat yazarlığına kadar geniş bir alanda faaliyet göstermiştir. Aziz Samih İlder'in yaşamı, bireysel bir biyografi olmanın ötesinde, imparatorluktan ulus devlete geçiş sürecinin tanıklığı olarak da önem arz etmektedir. Özellikle çeşitli coğrafyalarda edindiği görev tecrübeleriyle beraber, bu dönemlere dair kaleme aldığı hatıraları, yalnızca kişisel birer anlatı değil, aynı zamanda dönemin sosyal, kültürel ve siyasî yapısına dair birer kaynak hüviyetindedir.

Bu tez çalışması, Aziz Samih İlder'in hayatını ve hatıralarını bütüncül bir çerçevede ele alarak onun askerî, diplomatik ve siyasi faaliyetlerini belgeye ve tanıklığa dayalı bir yaklaşımla değerlendirmeyi amaçlamaktadır. İlder'in Şimali Afrika'dan Kafkasya'ya, Balkanlar'dan Anadolu'ya uzanan görev serüveni, dönemin iç ve dış siyasetini anlamak açısından da önemli ipuçları sunmaktadır. Bu bağlamda özellikle *Şimali Afrika'da Türkler*, *Trablusgarp Harbi'nin Gizli Cephesi* ve *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları* gibi yayımlanmış eserlerinin yanı sıra, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda yer alan el yazması hatıra defterleri ve kızı Belkız Hanım'a yazdığı mektuplar gibi özel belgeler de tez çalışmasının temel malzemesini oluşturmaktadır.

Giriş bölümünde, çalışmanın akademik bağlamı çerçevesinde konusu, kapsamı, sınırlılıkları ve kaynakları hakkında genel bir değerlendirme sunulmuş ve takip eden bölümlerde detaylandırılarak tez çalışması ortaya çıkarılmıştır.

Çalışmanın Konusu, Kapsamı ve Sınırlılıkları

Tez çalışmasının temel konusu, Osmanlı'nın son döneminde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında mühim görevlerde bulunmuş olan Aziz Samih İlder'in asker, diplomat, siyasetçi ve yazar kimliklerinin tarihî belgeler ve hatırat metinleri ışığında değerlendirilmesidir. İlder'in yalnızca görevleri değil; bu görevlerin gerçekleştiği

coğrafyalar da dikkatle incelenmiştir. Trablusgarp, Hicaz, Şam, Karadağ, İran sınırı, Kafkasya, Batum, Samsun, Erzincan ve Kars gibi birçok merkez, hem kendi dönemlerinin siyasî çatışmalarına sahne olmuş hem de İlder'in görev tecrübeleri üzerinden tarihî bir perspektifle ele alınmıştır.

Çalışma, hem bir biyografi metni hem de bir kaynak çözümlemesi niteliği taşımaktadır. Bu bağlamda İlder'in yazılı mirası yalnızca içerik yönüyle değil, üretildiği tarihsel bağlamla birlikte değerlendirilmiştir. Hatıralarının yazıldığı dönemler ile yaşanan olaylar arasındaki tarihsel mesafe dikkate alınmış, anlatının öznel boyutu göz önünde bulundurulmuştur. Çalışma boyunca hem yayımlanmış hatıralardan hem de henüz yayımlanmamış el yazması belgelerden faydalanılmıştır.

Ancak çalışmanın bazı sınırlılıkları da mevcuttur. Birincisi, İlder'in hayat hikâyesine dair arşiv belgeleri oldukça sınırlı sayıdadır. Özellikle askerlik yıllarına dair bazı görev yerleri ve tarihlerin sadece hatıralar üzerinden tespit edilebilmesi, arşiv desteğinin eksikliğini doğurmaktadır. İkincisi, el yazması hatıra defterlerinin tümünün transkripsiyonu henüz yapılmamış olduğundan, bazı bölümlere erişim kısıtlı kalmıştır. Üçüncü olarak, dönemin basınında Aziz Samih İlder hakkında sınırlı bilgi bulunmakta, bu da dönemin kamuoyu algısını tam olarak ölçmeyi zorlaştırmaktadır. Tüm bu sınırlılıklar, çalışmanın sınırlarını belirlemiş; buna karşın eldeki mevcut yazılı ve arşivsel kaynaklardan azamî derecede faydalanılmaya çalışılmıştır.

Kaynaklar

Tez çalışmasının temel kaynakları arasında hem birincil hem de ikincil nitelikte birçok metin bulunmaktadır. Birincil kaynaklar kategorisinde, bizzat Aziz Samih İlder tarafından kaleme alınmış hatıra metinleri ön plandadır. Özellikle “Şimali Afrika’da Türkler”, “Trablusgarp Harbi’nin Gizli Cephesi” ve “Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi Hatıraları” gibi yayımlanmış eserler, İlder'in yaşadığı tecrübeleri ilk elden aktardığı metinlerdir. Bununla birlikte İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı’nda yer alan el yazması defterler, onun gündelik ve duygusal yönlerini ortaya koyan önemli belgelerdir. Bu defterlerde sadece askerî ve siyasî içerikler değil, özel

yaşamına dair detaylar, dönemin gündelik yaşamı ve zihinsel dünyası da yer almaktadır.

İlter'in kızı Belkız Hanım'a yazdığı mektuplar, onun bir aile babası olarak duygusal yönünü, aynı zamanda dönem hakkında gözlem ve kanaatlerini daha kişisel bir dille aktardığı yazışmalardır. Bunlar, onun şahsiyetini tanımak açısından değerlidir ve çalışmanın biyografik boyutuna büyük katkı sağlamıştır.

Arşiv belgeleri ise daha çok görev yerlerine dair tayin yazıları, raporlar, resmî yazışmalar ve TBMM zabıtları gibi kaynaklardan oluşmaktadır. Çalışma, özellikle Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, Cumhurbaşkanlığı Arşivi, TBMM Arşivi, Millî Savunma Bakanlığı Arşiv Müdürlüğü, Kara Harp Okulu Arşivi ve İBB. Atatürk Kitaplığı Arşivinden temin edilen belgelere dayanmaktadır. Bu belgeler, hatıralarda geçen bazı olayların resmî belgelerdeki karşılıklarının tespiti açısından büyük önem arz etmektedir. Ancak bu arşiv malzemesinin hacmi sınırlı kalmış ve bazı olaylara dair herhangi bir belgeye ulaşılamamıştır.

Aziz Samih İlter'in hayatı ve eserlerine odaklanan bu çalışmanın kaynakları çok boyutlu bir yapı arz etmektedir. Arşiv belgeleri, hatıra metinleri, kişisel mektuplar, dönemin basını ve akademik literatürün birlikte kullanılması, çalışmaya derinlik kazandırmıştır. Kaynakların çoğunun birinci el olması, çalışmanın özgünlüğünü artırmıştır.

I. BÖLÜM

MEŞRUTİYETTEN CUMHURİYETE AZİZ SAMİH BEY

A) MEŞRUTİYET DEVRİNDE AZİZ SAMİH BEY

1. Ailesi ve Eğitimi

Son dönem Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi askeri ve siyasi tarihinin önemli simalarından biri olan Aziz Samih Bey'in hayat hikâyesi, Osmanlı Devleti'nin buhranlı dönemlerinden biri olan 19. yüzyılın son çeyreğinde başlamıştır. 1293 (1877/1878) senesinde Erzincan'ın Kuruçay köyünde doğan Aziz Samih Bey'in babası Kasap Şaban Ağa, annesi ise Elife Hanım'dır¹. Aziz Samih Bey, İlköğrenimini Erzincan'da tamamlamıştır. Ardında ailesiyle İstanbul'a göçmüştür. Çocukluğu İstanbul'da, Tophane ve Beyoğlu'nun ortasında bulunan Çukurcuma adlı mütevazı bir mahallede geçmiştir. Tophane'deki Tophane'deki (Feyziye) Rüştüyesi'ne gitmiştir². Daha sonra Kuleli Askeri İdadisi'ne kaydolmuştur.³ Bundan sonra 21 Mart 1896'da Mekteb-i Harbiye'ye başlamıştır.⁴ O dönem İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yoğun ve etkili siyasi faaliyetleri olduğu zamanlardır ve Aziz Samih Bey de arkadaşı Hasan Safi Bey'in etki ve telkinleriyle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Süleyman Paşa koluna 98 numara ile kaydolmuştur. Kendisi Cemiyet'e katılması hakkında şöyle demektedir⁵:

“Çok sevdiğim arkadaşım Hasan Safi beni mektebin bahçesinin kuytu bir köşesine çekerek padişahın memleketi yıkmakta olan keyfi ve muzır idaresini devirmek için kurulmuş bir cemiyete üye olmamı teklif etti. Birçok arkadaşlarının da bu cemiyete girdiklerini söyledi.

¹ TBMM Arşivi, HT, 689_1_3; TBMM Arşivi, HT, 689_1_8.

² Aziz Samih İlder, “Hocam Kadri Efendi”, *Vakit*, 28 Eylül 1946, s. 6.

³ TBMM Arşivi, HT, 689_1_3; TBMM Arşivi, HT, 689_1_8.

⁴ Aziz Samih, *1318'den 21 Mart 1325 tarihine kadar 1*, İBB. Atatürk Kitaplığı, Bel_Mtf_048166, s. 2.

⁵ Aziz Samih İlder, “Taşkıyla Hapishanesinde –1”, *Vakit*, 14 Eylül 1946, s. 7.

Cemiyetin programı ve gayesi basitti. Meşrutiyetin yeniden kurulması ve hürriyet, müsavat, adaletin memlekette sağlanması. Arkadaşımın teklifi hoşuma gitti. Memleketin fena idare olunduğunu ben de anlamıştım. Vatanın müdafaasında bir rol sahibi olmak gururumu okşuyordu. Fakat bu gizli cemiyetin duyulmasından endişe gösterdim. Hasan Safi beni temin etti. Cemiyet azaları birbirlerini tanımıyorlar, herkes kendisini cemiyete sokan rehberinden başka kimseyi bilmiyor. Cemiyete girmek için kitaba yahut silaha el basarak yemin etmek gibi merasim yokmuş; razı olmak yetiyor. Ben de razı oldum.

Ertesi hafta Hasan Safi, benim, İttihat ve Terakki cemiyetinin Süleyman Paşa koluna 93 numara ile kaydolunduğunu haber verdi.”

İstanbul'da hızlı bir şekilde Tıbbiye, Harbiye, Bahriye ve Mülkiye arasında yayılan İttihat ve Terakki Cemiyeti, Kuleli Askeri İdadisi'nde de ciddi surette yayılmaktaydı. O dönemde her bir subay gibi disiplinli ve özverili bir tahsil sürecinden geçen Aziz Samih Bey, Türkçe, Fransızca, Rusça ve Almanca bilmektedir⁶. Ayrıca daha sonra vazifeleri münasebetiyle bulunduğu Suriye'de Arapça, Rumeli'de de Sırpça öğrenmiştir⁷.

Öğrencilik yıllarında yabancı yayınları okuyup dağıttığı iddiasıyla Divan-ı Harpte yargılanmış Taşkışla Hapishanesi'nde yedi ay tutuklu kaldıktan sonra affedilmiş ve Harbiye'ye kaydolmuştur. Millî Savunma Bakanlığı Arşivi Kara Harp Okulu arşivindeki bir evrakta bu hususta şöyle denilmektedir⁸:

“Mumaileyh Paris'te bulunan esâfil ile muhabere ettiğinden dolayı Mecidiye Kışla-i Hümayunu'nda mevkuf bulunmakta iken mektebe iadesi irade ve ferman buyurulmuş ve kendisinin mektebe vürudunda mumaileyhe tenbihat-ı şedide ifa ve diğer vukuatı görülür ise hakkında muamele-i lazıme icrası için bu defaki mevkufiyeti esbabının kaydı bâlâsına işaret edilmesi şeref-sudur buyurulan irade-i seniyye-i cenab-

⁶ TBMM Arşivi, HT, 689_1_3; TBMM Arşivi, HT, 689_1_8.

⁷ TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (DB. TDA), Kurum 571, Yer Bilgisi: 34747-136888-33, 13 Nisan 1337.

⁸ Millî Savunma Bakanlığı, Kara Harp Okulu Tarih Arşivi (MSB, KHO. TA), Numara Defteri, Nu: 25, s. 68. (Ek.-2.)

ı hilafet-penahi iktiza” 30 Ağustos 1313 (11 Eylül 1897) tarih ve 4192 numaralı tezkere-i hususiyede emr ve işar buyurulduğu malum...” Erzincanlı olup Tophane’de Çukurcuma Mahallesi 18 numaralı hanede sakin Kasap Şaban Ağa’nın mahdumu Aziz Efendi-Tophane- Sinni 16, İdadiye duhulü, [1]308 (1892/1893). Harbiye’ye duhulü 1 Mart 1312 (13 Mart 1896)”

Aziz Samih İlter’in henüz Harbiye Mektebi öğrencisiyken yaşadığı Taşkışla Hapishanesi süreci, onun sadece askerî kariyerinde değil; entelektüel ve siyasi kişiliğinde de belirleyici bir kırılma noktası olmuştur. 1897 yılında, Harbiye’de eğitimine devam ettiği sırada, sınıf arkadaşı Hasan Safi’nin aracılığıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Süleyman Paşa koluna kaydolmuştur. Bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti henüz yasaklı ve yer altı örgütü biçiminde teşkilatlanmış bir yapıydı. Bu Cemiyete üye olan öğrenciler, yurtdışından gizlice getirilen meşrutiyet ve hürriyet temalı Fransızca yayınları okudukları için ciddi baskı altında tutulmuşlardır. Aziz Samih Bey ve arkadaşlarının bu tür yayınları takip ettikleri tespit edilince, 1897 senesinde tutuklanarak Divan-ı Harp’e sevk edilmişlerdir. Zira Abdülhamid rejimi açısından bu, “devlete karşı potansiyel tehdit” olarak kabul edilen ciddi bir suçtur. Aziz Samih Bey, bu gerekçeyle Taşkışla’da yedi ay süreyle hapsedilmiştir.⁹ Bu süreçte Divan-ı Harp’te yargılanmış, ifadesine başvurulmuş, yargılanmıştır. Mahkeme sürecinde, Müddei-i Umumi (Savcı) Reşit Paşa ve mahkeme azalarından Bahriyeli Hikmet Bey gibi isimlerin, Aziz Samih Bey’in beraatı yönünde görüş bildirdikleri ve ona taraftar oldukları anlaşılmaktadır. Bu destek, muhtemelen genç yaşı veya delillerin yetersizliği ile ilişkilendirilmiştir. Nitekim yargılama neticesinde, siyasi faaliyetlere karışan birçok arkadaşı Trablusgarp’a sürgün edilirken, Aziz Samih Bey hakkında beraat kararı verilmiştir. Ancak serbest bırakılmasına rağmen, kendisine “tenbihat-ı şedide” (şiddetli uyarılar) yapılmış ve bir daha benzer eylemlerde bulunması halinde hakkında daha ağır işlemler yapılacağı bildirilmiştir. Beraatının ardından dönemin etkili komutanlarından Zeki Paşa’nın huzuruna çıkarılan Aziz Samih Bey, Paşa’dan

⁹ Aziz Samih İlter, “Taşkışla Hapishanesinde-1”, **Vakit**, 14 Eylül 1946, s. 7; Aziz Samih İlter, “Taşkışla Hapishanesinde-2”, **Vakit**, 15 Eylül 1946, s. 4; Haluk Y. Şehsuvaroğlu, “Harb Okulumuz ve Hürriyet”, **Cumhuriyet**, 16 Haziran 1960, s. 2.

siyasetle meşgul olmaması yönünde nasihatler aldıktan sonra eğitimine devam etmek üzere mektebe iade edilmiştir.¹⁰

Yaşadığı bu çalkantılı sürecin ardından askeri eğitimine kaldığı yerden devam eden Aziz Samih Bey, başarıyla mezun olmuş ve ordu saflarına katılmıştır. Askeri sicil kayıtlarına göre, 28 Aralık 1898 tarihinde “Piyade Mülazımisanisi” (Teğmen) rütbesiyle Harbiye’den mezun olmuştur. Akabinde kurmaylık eğitimi için Erkân-ı Harbiye sınıflarına devam etmiş ve 17 Ocak 1900 tarihinde “Erkânıharp Mülazımievveli” (Üsteğmen) rütbesine terfi etmiştir. Harp Akademisi’ndeki zorlu eğitim sürecini de başarıyla tamamlayan Aziz Samih Bey, 9 Ocak 1902 tarihinde “Erkânıharbiye Yüzbaşı” (Kurmay Yüzbaşı) olarak mezun olmuş ve kurmay subay olarak Osmanlı ordusundaki fiili görevine başlamıştır¹¹.

Aziz Samih Bey’in Harbiye ve Harp Akademisi’nde aldığı eğitim, onu yalnızca iyi bir kurmay subayı değil; aynı zamanda çok yönlü bir gözlemci ve hatırat yazarı hâline getirmiştir. Coğrafya, strateji, istihbarat ve haberleşme gibi alanlarda kazandığı teknik bilgi, Trablusgarp ve Kafkasya gibi sahalarda görev yaptığı yıllarda büyük avantaj sağlamıştır.

2. Şam 30. Süvari Alayı Bölük Komutanlığından Trablusgarp Savaşı’na Kadarki Vazife ve Faaliyetleri

Aziz Samih Bey, 1901 yılında Erkan-ı Harbiye Yüzbaşı olarak mezun olduktan sonra kuralar çekilmiş ve merkezi Şam olan 5. Ordu’da görevlendirilmiştir.¹² Tayinin akabinde derhal görev yerine intikal emri verilince Ali Saip Paşa Vapuruyla 16/17 Mart 1902’de hareket etmiş ve 15 Mart’ta Beyrut’a ulaşmıştır. Burada üç gün kaldıktan sonra 18 Mart’ta şimendiferle hareket etmiş ve aynı gün Şam’a ulaşmıştır. 19 Mart’ta Ordu Müşiri İsmail Hakkı Paşa ile görüşmüş ve Şam’da 20. Alay, 1. Bölük yüzbaşılığına tayin edilmiştir.¹³

¹⁰ Aziz Samih, **1318’den 21 Mart 1325 tarihine kadar 1**, Atatürk Kitaplığı Arşivi, s. 1.

¹¹ Aziz Samih, **1318’den 21 Mart 1325 tarihine kadar 1**, Atatürk Kitaplığı Arşivi, s. 2.

¹² **TBMM Arşivi, HT, 689_1_3.**

¹³ Aziz Samih, **1318’den 21 Mart 1325 tarihine kadar 1**, Atatürk Kitaplığı Arşivi, s. 2-7.

Şam'da göreve başlamıştır ancak buradan çok da memnun olmamıştır. Örneğin hatıralarında 1 Temmuz 1902 tarihi için “Bilmem nedendir Şam'da sıkılıyorum. Eğlencelerin ziyadeliğine rağmen bir türlü bu memleketi sevemedim. İstanbul'un kokusu burnumdan gitmiyor. Hâlbuki İstanbul'da buradaki kadar müreffeh ve serbest değildim.” yazmıştır.¹⁴ Bu ifadeleri Aziz Samih'in Şam'dan memnun olmadığını göstermektedir.

Aziz Samih Bey, Şam'da; piyade, topçu ve süvari sınıflarında (sınıf-1 selâse) sekizer ay staj yapmıştır. Topçu sınıfında daha bir gayretle çalışmıştır. Çünkü piyade ve süvari talimlerini mektepte hakkıyla görmüştür. Topçu eğitimi ise eksik kalmıştır. Çünkü yalnız tabiye kısmını Muhtar Paşa'dan okumuştur.¹⁵ O yüzdendir ki topçuluk talimlerine ayrı bir önem vermiştir.

Aziz Samih Bey, 7 Haziran 1903'te Hicaz-Hayfa hattına tayin edilmiştir. 15 Haziran'da Aziz Samih Bey, Selahaddin Adil Bey, Hamdi, İffet, Salahaddin, Halid Kudsi Beylerin tayin edildiğine dair Müşir Paşa'nın emri alınmıştır. 26 Haziran'da hareket etmiştir. Saat 10:00'da Beyrut'a gelmiştir. 30 Haziran'da vapurla Hayfa'ya hareket etmiştir. 1 Temmuz'da Hayfa'ya ulaşmıştır.¹⁶ 26 Ağustos'ta Hayfa hattının 1.5 senede tamamlanması hakkında irade-i seniyye gelmiştir.¹⁷ Aziz Samih Bey, Mekke ile Medine arasındaki demiryolu hattında Hristiyan mühendislerin çalıştırılmayacağı gerekçesiyle, yedi Erkan-ı Harp zabiti arasında yer alarak Hayfa'ya gönderilmiş ve Hayfa-Mezîrip demiryolu hattının inşasında mühendis sıfatıyla görev yapmıştır. Bu görevi esnasında hem teknik hem de idarî alanlarda tecrübe kazanmış, hattın fenni yapım işlerinde aktif olarak çalışmıştır.¹⁸ Bu arada 3 Mart 1904'te rütbesi kolağalığa (yüzbaşı ile binbaşı arası bir rütbe) çıkarılmıştır.¹⁹

Aziz Samih Bey, 10 Eylül 1905'te Cemil ve Salah Beylerle birlikte Üçüncü Ordu Menatik-ı Hususiyesi'ne tayin edilmiştir. Bunun üzerine görev yerindeki arkadaşlarıyla vedalaşarak 7 Ekim 1905'te Şam'dan hareket etmiş ve 15 Ekim 1905'te

¹⁴ Aziz Samih, **1318'den 21 Mart 1325 tarihine kadar 1**, s. 8.

¹⁵ Aziz Samih, **1318'den 21 Mart 1325 tarihine kadar 1**, s. 20.

¹⁶ Aziz Samih, **1318'den 21 Mart 1325 tarihine kadar 1**, s. 23.

¹⁷ Aziz Samih, **1318'den 21 Mart 1325 tarihine kadar 1**, s. 26.

¹⁸ **TBMM Arşivi**, HT, 689_1_3.

¹⁹ **Millî Savunma Bakanlığı Arşiv Müdürlüğü (MSB)**, Aziz Samih Bey'in Askeri Safahatı.

Selanik'e ulaşmıştır. Burada Müşir İbrahim Paşa'nın huzuruna çıkmış ve icabında hudut kuleleri tahkimatında istifade edilmek üzere Siroz'a tayin edildiğini öğrenmiş ve Siroz'a geçerek vazifesine başlamıştır.²⁰ Görev yerinin Suriye'den Rumeli'ye alınmasıyla birlikte, burada eşkıya takibatında ve eşkıya takibine memur tabur kumandanlığı görevinde bulunmuştur. Balkanlar'daki karışıklıkların arttığı bu yıllarda, eşkıya hareketlerinin bastırılması için düzenlenen operasyonlarda etkin rol almıştır. Ayrıca Arnavutluk'a gönderilen kuvâ-yı seferiyelerin tamamında hizmet etmiş ve bu süreçte bölgedeki askerî hareketlilik içinde önemli sorumluluklar üstlenmiştir.²¹

Rumeli'deki bu görevlerin ardından, üç yıl süreyle Karadağ hudut komiserliği yapmıştır. Bu görev, İlder'e yalnızca askerî değil aynı zamanda diplomatik nitelikler de kazandırmıştır. Sınır sorunlarının çözümünde, yerel halkla temaslarda ve Osmanlı Devleti ile komşu unsurlar arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinde önemli bir temsil yetkisi kullanmıştır.²² Aziz Samih Bey, 9 Aralık 1907'de binbaşılığa terfi etmiştir.²³

Aziz Samih Bey, Üsküp'te vazife yaparken II. Meşrutiyet ilân edilmiştir. 10 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet ilân edildiğinde Üsküp'teki yegâne nizamiye kuvveti Aziz Samih Bey'in kuvvetidir. O yüzdendir ki Üsküp'ten Aziz Samih imzasıyla Üsküp'te Kanun-ı Esasi ilânı ve eğer ilân kabul edilmezse Sultan Abdülhamid'in tanınmayacağını belirten bir telgraf çekilmiştir.²⁴

Mart 1909'da Sırp, Karadağ, Avusturya hudutları civarındaki mevkiileri teftiş ve tahkimat için Pertev Paşa, İstihkâm Kaymakamı Salih Bey ve Aziz Samih Bey Üsküp'e gelmişlerdir.²⁵

²⁰ Aziz Samih, **1318'den 21 Mart 1325 tarihine kadar 1**, s. 52-64.

²¹ **TBMM Arşivi, HT, 689_1_3**; Aziz Samih, **1318'den 21 Mart 1325 Tarihine Kadar 1**, s. 64-90.

²² **TBMM Arşivi, HT, 689_1_3**.

²³ Millî Savunma Bakanlığı Arşiv Müdürlüğü (MSB), Aziz Samih Bey'in Askerî Safahatı. (Ek.-3).

²⁴ Aziz Samih, **1318'den 21 Mart 1325 Tarihine Kadar 1**, s. 96.

²⁵ Aziz Samih, **1318'den 21 Mart 1325 Tarihine Kadar 1**, s. 111.

Aziz Samih Bey, II. Meşrutiyet Dönemi'ne damgasını vuran 31 Mart Vakası'nda²⁶ da etki etmiş bir kişiliktir. O, 13 Nisan 1909'da Nişancı kolağası Asım Bey'den İstanbul'da müthiş bir hadise vuku bulduğunu öğrenmiştir. Ancak bu hadisenin doğru olup olmadığı ve olayın içyüzüne dair ciddi bir malumat elde edememiştir. 14 Nisan'da da herhangi bir bilgi elde edememiştir. O gün Mustafa Kemal, Ali Paşa ve sair arkadaşlarıyla görüşmüş ve İstanbul'da meşrutiyetin ilgasına yönelik bir teşebbüs olursa İstanbul'a harekete karar vermişlerdir. Hatta hangi taburların dahi gideceğini kararlaştırmışlardır. Ordu kumandanı izin vermese dahi İstanbul'a gitme yönünde bir irade ortaya koymuşlardır. Aziz Samih Bey'in beyanına göre ordunun İstanbul'a hareketi hakkındaki karar kendisi, Ali Paşa ve Mustafa Kemal Bey tarafından alınmış ve Mahmut Şevket Paşa'ya arz edilmiştir. Paşa da bu teklifi tereddüt göstermeden kabul etmiştir²⁷. Bundan sonraki süreçte hazırlıklar yapılmış ve nihayetinde İstanbul üzerine yürünmüştür. Aziz Samih Bey, 17 Nisan tarihli günlüğünde Dedeâğaç'ta İstanbul'dan gelen bir trene rasgeldiğini birçok kadın, çoluk çocuğun hicret eder gibi firar ettiklerini belirtmiştir. Bunda İstanbul'daki kaosun etkisi olmuştur. Çünkü mektepli zabitan şehit edilmiş, Asi askerler ise silah atarak sokaklarda dolaşmaktadırlar. Aziz Samih Bey, isyanın bastırılmasında İleri Kıttaat Kumandanı olarak görev yapmıştır²⁸.

Mahmut Şevket Paşa, 22 Nisan 1909'da Halkalı'ya vardığında Mürettep Fırka Erkan-1 Harbiyesi Mustafa Kemal Bey'e emirlerini dikte ettirmiştir. Buna göre Enver Bey Taksim'den, Fethi Bey Harbiye Mektebi'nden, Muhtar Bey Taksim'den, Aziz Bey de Galata Köprüsü taraflarından sorumlu olmuştur. Enver Bey, Fethi Bey ve Aziz Samih Bey gibi isimler göğüs göğüse çarpışmaların geçmesi muhtemel yerlerde görevlendirilmişlerdir²⁹.

Enver Bey, Fethi Bey ve Hafız Hakkı Bey'in Avrupa'da ateşemiliter olarak görev yaparken isyan çıkınca derhal İstanbul'a gelmelerini eleştirmiştir. Bu hususta

²⁶ 31 Mart Vakası hakkında bkz. Necmettin Alkan, **Sultan II. Abdülhamid ve İttihatçılar**, Timaş Yayınları, İstanbul 2025, s. 64-463; Ender Korkmaz, **31 Mart Vakası**, Kronik Kitap, İstanbul 2025, s. 25-335.

²⁷ Aziz Samih, **22 Mart 1325-1 Haziran 1327 tarihli 2**, Atatürk Kitaplığı Arşivi, Bel_Mtf_048167, s. 5.

²⁸ Aziz Samih, **22 Mart 1325-1 Haziran 1327 tarihli 2**, s. 10-13.

²⁹ Korkmaz, **a.g.e.**, s. 228-229.

şöyle demiştir: “Avrupa’da birer ateşemiliterlik yakalamış olan Enver, Fethi, Hafız Hakkı Beyler yine bir urgun (vurgun) vurmak üzere hemen İstanbul’a koşmuşlar. Bugün karargâha geldiklerini işittim. Güya bunlar gelmeden bir şey yapılamamış³⁰.”

İsyan bastırıldıktan sonra Yıldız Sarayı’nda taharriyat (arama) gerçekleştirmek üzere bir komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyonda görev yapan Hafız Hakkı Bey, ayrılınca yerine Aziz Samih Bey komisyon üyesi olmuştur³¹. İsyan bastırıldıktan sonra Meclis tarafından Sultan Abdülhamid azledilmiştir. Esat Paşa, Galip Bey gibi isimler padişaha bu durumu tebliğ etmişlerdir. Abdülhamid bu görüşme esnasında hadiselerde dahli olmadığını iddia etmiştir. Can güvenliği talep etmiştir. Nihayetinde Sultan Abdülhamid trene bildirilerek Fethi Bey’in muhafazasında Selanik’e gönderilmiştir³².

3. Aziz Samih Bey’in İttihat ve Terakki, Sultan Abdülhamid ve Meşrutiyet Hakkındaki Görüşleri

Kuleli Askerî İdadisi’ne kaydolduğu dönemden itibaren Aziz Samih Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin birçok mensubu gibi Sultan Abdülhamid idaresine karşı çıkmıştır. Hatta bu sebeptendir ki Mekteb-i Harbiye’de ikinci sınıfta iken tutuklanmış ve ancak muhakemesi neticesinde Divan-ı Harb-i Örfî’de beraat etmiştir. Bundan sonra Şam’da ve Rumeli’de görev yapmış ve bu görevi sürecinde cemiyet işlerinden uzak durmaya çalışmıştır. O yüzdendir ki 1908’de kendisine Selanik’teki İttihat ve Terakki Cemiyetine katılması teklif edildiğinde ilk başta buna yanaşmamıştır. Ancak eğer cemiyet harekete geçerse bütün kalp ve ruhuyla iştirak ederek hizmet edeceğini de söylemiştir. Kendisi bu hususta şöyle demiştir³³:

“14 Nisan: Ali Hikmet’in arkadaşı Bursalı Hakkı Efendi, ben Selanik’te (322) iken Selanik’te Kanun-ı Esasi’nin tatbik ve ilanı hakkında teşebbüsatta bulunmak üzere bir cemiyet teşekkül ettiğini ve benim de buna dahil olmaklığımı söylemiştir. Halbuki Mekteb-i Harbiye ikinci sınıfta iken böyle

³⁰ Aziz Samih, **22 Mart 1325-1 Haziran 1327 tarihli 2**, s. 15.

³¹ Aziz Samih, **22 Mart 1325-1 Haziran 1327 tarihli 2**, s. 26.

³² Aziz Samih, **22 Mart 1325-1 Haziran 1327 tarihli 2**, s. 23; Abdülhamid’in hal’i ve Selanik’e sürgün edilmesiyle ilgili olarak bkz. Aydın Çakmak, **Sürgünde Bir Hakan, II. Abdülhamid’in Selanik ve Beylerbeyi Günleri**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 57-97.

³³ Aziz Samih, **1318’den 21 Mart 1325 tarihine kadar 1**, s. 94.

bir cemiyete intisaptan ağzım yandığından bunun da nihayetini padişaha arz-ı mutavaatla müntesibini ele vereceğinden şüphe ettiğimden cemiyete kayıtlı edilmeye razı olmadım. Fakat bütün kalp ve ruhumla ve cemiyet icra-yı faaliyete başlarsa bilfiil iştirak etmekle hizmet edeceğimi söyledim.”

Aziz Samih Bey bu ifadeleri kullanmıştır ancak kısa bir süre içerisinde yeni kurulan cemiyet bölgede çok etkili olmuş ve çoğu zatıba ve memur cemiyete dâhil olmuştur³⁴.

Aziz Samih Bey’in günlüklerinde, II. Meşrutiyetin ilanı süreci açısından önemli bir gelişme olan Firzovik toplanmasından da bahsetmiştir. Buna göre 5 Temmuz’da Firzovik’in civarındaki ormanlıkta gezintiye/pikniğe giden Avusturya Mektebi talebelerinin oraya gitmesine engel olmak arzusunda olan 10 bin kadar Müslüman toplanmıştır. Bu toplanma, İttihatçıların propagandalarının sonucunda Arnavutların Kanun-ı Esasi talebine dönüşmüştür. Kısa bir süre içerisinde de bu gösteriler etrafa da yayılmıştır. Bazı yerlerde Cemiyet, Kanun-ı Esasi’yi bile ilan etmiştir. 10 Temmuz’da ise Hüseyin Remzi Paşa gibi bir zat kumandan olarak Üsküp’e gönderilmiştir. Cemiyet mensupları tarafından şüpheli hareketleri olduğu iddia edilen Remzi Paşa’nın öldürülmesi teklif edilmiş ancak Aziz Samih Bey buna gerek olmadığını ifade etmiştir. Cafer Bey tarafından “bugün derhal Üsküp’ten çıkması” gerektiği yönünde bir beyanname yazılmış ve bu beyanname Aziz Samih Bey tarafından Remzi Paşa’ya iletilmiştir. Ancak Remzi Paşa, “Cemiyet beni iyi tahkik edememiş. Ben muhalif değilim” demiştir³⁵. Ancak yine de Paşa trenle gönderilmiştir. Hemen ardından da II. Meşrutiyet ilân edilmiştir. Üsküp’ten II. Meşrutiyet için çekilen telgraf Aziz Samih Bey imzasıyla çekilmiştir. Eğer Kanun-ı Esasi tanınmazsa Sultanın da tanınmayacağı belirtilmiştir. Ayrıca Aziz Samih Bey, toplar attırmıştır. Konsoloslarla görüşülmüş ve endişe edilmemesi gerektiği kendilerine bildirilmiştir³⁶. Arnavutlar şu taleplerde bulunmuşlardır:

-Jandarmaların mavi elbisesini çıkarmak

³⁴ Aziz Samih, 1318’den 21 Mart 1325 tarihine kadar 1, s. 94.

³⁵ Aziz Samih, 1318’den 21 Mart 1325 tarihine kadar 1, s. 95.

³⁶ Aziz Samih, 1318’den 21 Mart 1325 tarihine kadar 1, s. 96.

- Tensik memurlarını, konsolosları kovmak
- Tiyatroyu yıkmak
- Meyhaneleri ve umumhaneleri kapatmak³⁷.

Nihayetinde meyhaneler kapatıldı. 11 Temmuz'da da irade-i seniyye ile II. Meşrutiyet ilân edilmiştir. Kanun-ı Esasi çerçevesinde Meclis-i Mebusan'ın açılacağı bildirilmiştir. 13 Temmuz'da Üsküp'te Ordu Kışlasında bir resmikabul gerçekleştirilmiştir. İslam, Hıristiyan, Yahudi bütün ahali toplanmıştır. Vali Paşa, Galip Bey, Vasfi Bey nutuklar gerçekleştirmişlerdir.³⁸

Aziz Samih Bey, II. Meşrutiyete taraftar olmuştur. Bu uğurda mücadele de etmiştir. Ancak yaverlik üzerinden birtakım eleştiriler getirmiştir. Yaverliği hafiyelikle bir değerlendirmiştir. Bu hususta şöyle demiştir³⁹:

“Meşrutiyetle saraydan hafiyeler çıkarılmış, hafiyelik mutadı olan yaveran ihraç olunmuş ve tathirat yapılmıştı. 5 Eylül tarihli İkdam'da Ferik Ziyaeddin ve Süvari Mirlivası (Tuğgeneral) Muzaffer Paşaların kemakan yaverliğe alındıkları ve aynı tarihli Geveze gazetesinde başkatibin sefaretlerle şifreli muhabere icrasına sadaretçe muvafakat olunduğu anlaşılıyor. Bu nasıl meşrutiyet oluyor?”

Aziz Samih Bey, Meşrutiyet'in teorik ve fiili olarak savunucusudur. Bu durumu hatıratında açık bir şekilde şöyle dile getirmiştir: “Ben bile eğer Meşrutiyet ilan olunmazsa, emrim altındaki kuvvetlerle İstanbul üzerine yürüyeceğimi telgrafla yazmıştım...” Aziz Samih Bey, Meşrutiyet'i yalnızca demokratik ve özgürlükçü bir yönetim biçimi olarak değil, aynı zamanda halkın yönetime katılımını sağlayacak, memleketin milletin zenginleşmesine ve devletin eski güce kavuşmasına vesile olacak bir düşünce ve sistem olarak kabul etmektedir. Avrupa devletlerinin de bu görüşe iştirak ettiğini belirterek Meşrutiyet ilan edildikten sonra, Avrupa devletlerinin bu

³⁷ Aziz Samih, 1318'den 21 Mart 1325 tarihine kadar 1, s. 96.

³⁸ Aziz Samih, 1318'den 21 Mart 1325 tarihine kadar 1, s. 97.

³⁹ Aziz Samih, 1318'den 21 Mart 1325 tarihine kadar 1, Atatürk Kitaplığı Arşivi, s. 109.

durumdan dolayı kaygıya kapıldığını ve müdahale etme ihtiyacı hissettiklerini şöyle ifade edecektir: “Hasta adamın bu dirilmesi onları korkuttu.”⁴⁰

Aziz Samih Bey, Meşrutiyet düşüncesini hürriyet ideali olarak benimsemiş ve Sultan Abdülhamid’i bu ideallere engel olan bir figür olarak değerlendirmiştir. Ona göre Abdülhamid yönetimi, yalnızca baskıcı değil, aynı zamanda halkı dünyadan ve düşünceden koparan bir zihniyeti temsil etmektedir. Bu kapsamda özellikle sansür ve hafiyelik sistemine yoğun eleştiriler yöneltmiştir. Hatıratında dönemin sansür politikasını şöyle anlatır:

“Bizim gazeteler sansürün sıkısı altındaydılar. Her kitap ve her yazı mutlaka sansür edilir; okunmaz, anlaşılmaz hâle konulurdu. Padişahın ve iradesinin medhinden başka bir şey yazmak pek zordu. Tarih kitapları bile doğru yazılamıyordu. Fransız büyük ihtilali diye bir şey yoktu. XVI. Louis eceli gelerek ölmüştü. Sultan Aziz’in intiharını kimse ağzına alamazdı. Sultan Murat’tan bahsetmek tehlikeli idi. Murat adında olanlar isimlerini ‘Mir’at’a değiştirdiler. Veliht Reşad Efendi’nin adını söylemek belayı davet ederdi. Zaten ona yalnızca ‘Efendi’ derlerdi. Reşad adlılar Neşat veya Neşet oldular.”⁴¹

Bu baskı sadece yayıncılıkla sınırlı kalmamış, dildeki sözlüklerde bile siyasî kavramların anlamları değiştirilmiştir:

“‘Revolte’nin karşılığı ‘hiddet ve gazap’, ‘revolution’un manası tahavvül [değişme], tağyir [değiştirme] ve ecram-ı semaviyyenin [gök cisimlerinin] yaptıkları devir idi. Abdiquer [istifa etmek, çekilmek], detrôner [tahttan indirmek] kelimeleri lügatlere giremiyordu. İsterseniz Şemseddin Sami’nin Fransızca lügatine bakınız. Sözlerimin doğru olduğunu göreceksiniz. Ebuzziya lügatinde ihtilalin manası bozukluk, karışıklık; ıstilahat-ı siyasiyye

⁴⁰ Aziz Samih İlter, **Trablusgarp Harbi’nin Gizli Cephesi**, yay. haz. İbrahim Özen, Çolpan Kitap, Ankara 2019, s. 23.

⁴¹ İlter, **Trablusgarp Harbi**, s. 24; Burada İkdam, Sabah ve sair Osmanlı gazeteleri kastedilmektedir.

[siyasi terimler] de ihlal-i asayiş [emniyeti bozmak] fiilidir ki halkın huzur ve rahatını altüst etmektir⁴².

İlter'e göre sansür yazıları anlamdan yoksun bırakırken, hafiyelik sistemi toplumsal çürümeye yol açmıştır. Herkes birbirinden şüphe eder hâle gelmiştir⁴³:

“Hafiyeler evde, kahvede, tramvayda herkesin sözünü sansür ediyorlar ve her sözü kendi düşüncelerine göre manalandırarak jurnal veriyorlardı. Padişah mabeyincileri, katipleri, nazırları, kumandanları ve her mevki sahibi jurnal alıyor ve jurnal veriyordu. Padişah, yüzde doksan dokuzu yalan olan bu yazıları bütün şevki yle alıyor, okuyor, icabını icraya koyuyor. Yazanı; yerine, adamına ve zamanına göre az çok mükafatlandırıyor. Memlekette kitaplar, gazeteler, diller ya hep susmuş yahut manasızlık ifade ediyorlardı.”

Eğitim kurumları dahi bu atmosferden etkilenmiştir. Aziz Samih Bey'e göre;

“Mekteplerde hocalar talebeden, talebeler hocadan ve hepsi müdürden, müdür müfettişten şüpheli edildi. Ders verirken zülfüyara dokunacak bir şey söylememeye çok dikkatli olmak lazımdı. Hocalarını jurnal eden talebeler hünkar yaveri olmuşlardı. Evlerde ana, baba evlatlarından ve evlatlar onlardan şüphe ediyorlardı. Bu devri yaşamış ve yakından bu işlere karışmış olanlar öldükten sonra yeni nesil, bunları masal yahut uydurma olaylar sayacak ve bu kadar fena bir idareye o devir adamlarının yıllarca nasıl dayandıklarına şaşacaktır⁴⁴.”

4. Trablusgarp Harbi'ne İştiraki ve Faaliyetleri

İkinci Meşrutiyet'in 23 Temmuz 1909 tarihinde ilan edilmesinden sonra, Osmanlı Devleti'nde beklenen toparlanma ve kuvvetlenme gerçekleşmemiş, aksine devletin toprak bütünlüğünü tehdit eden yeni olaylar zuhur etmiştir. Zira Avrupalı devletler, “hasta adam” olarak değerlendirmektedirler ve İtalya, Osmanlı'nın Kuzey

⁴² İlter, **Trablusgarp Harbi**, s. 24-25.

⁴³ İlter, **Trablusgarp Harbi**, s. 25; Hafiyelik ve sansür hakkında detaylı bilgi için bkz. Süleyman Kani İrtem, **Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür**, Temel Yayınları, İstanbul 1999, s. 10-250.

⁴⁴ İlter, **Trablusgarp Harbi**, s. 25.

Afrika'daki topraklarını ele geçirebilmek için ciddi mücadele etmektedir. Bu çerçevede Avusturya-Macaristan, Bosna Hersek'i ilhak ederken, İtalya da yıllardır hedefinde olan Trablusgarp'ı ele geçirmek için ordusunu ve donanmasını hazırlamaya başlamıştır⁴⁵. İtalya'nın bu emelleri, Trablusgarp ve Bingazi'de *Banco di Roma* gibi finansal ve ekonomik kuruluşlar aracılığıyla nüfuz kurması, yerel halkın arazilerini borç karşılığı alması ve misyonerlik faaliyetleri ile eğitim/sağlık hizmetleri üzerinden güçlü bir propaganda yürütmesi ile desteklenmiştir⁴⁶.

İtalya, Trablusgarp'taki askeri birliklerin zayıfladığı bir zamanda, 23 Eylül 1911'de Osmanlı Hükümetine bir nota vermişler, Osmanlı subayları ile İttihatçıların, Trablusgarp halkını İtalyanlar aleyhine kışkırttıklarını iddia etmişlerdir. 28 Eylül 1911 tarihinde Osmanlı'ya ultimatom vermiş ve yirmi dört saat içinde işgali kolaylaştıracak emirler verilmesini istemiştir. Osmanlı hükümeti ise bu hâkimiyet hakkına yönelik ve haksız saldırıya karşı koyamamıştır. İtalyanlar, 29 Eylül 1911 tarihinde savaş ilan ederek Trablusgarp'a asker çıkarmaya başlamışlardır⁴⁷. Savaşın ilanı ile Sadrazam Hakkı Paşa 30 Eylül'de istifa etmiş, yerine Said Paşa sadrazam olmuştur. Hemen ardından İtalyan donanması, kale ve istihkâmları bombardımanla yerle bir etmiş ve yerli Yahudilerin kılavuzluğu ile 5 Ekim 1911 tarihinde Trablus şehrini Karamanlı belediye reisinden teslim almıştır. Bu hadise yaşanırken, cephedeki savunmayı koordine etmek üzere Trablusgarp Tümen Komutan Vekili ve Kurmay Başkanı Albay Neşet Bey, Trablusgarp Genel Komutanlığı'na atanmıştır⁴⁸.

İtalyan ablukası altındaki Trablusgarp'a destek olmak amacıyla, dönemin Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa'nın emriyle Erkân-ı Harbiye'de, özel bir şube (şube-i mahsusa) kurulmuştur. Bu şubenin temel görevi, bölgeye para, silah, mühimmat ve teçhizat tedarikini sağlamaktır. Aziz Samih Bey de, Kurmay Yüzbaşı rütbesiyle bu özel şubede görevlendirilmiştir. Mahmut Şevket Paşa'nın tam güvenini alan şube, mali ve idari denetimlerden muaf tutularak gizli bir çalışma ortamı tesis

⁴⁵ İlder, **Trablusgarp Harbi**, s. 23-24.

⁴⁶ İlder, **Trablusgarp Harbi**, s. 28.

⁴⁷ Hale Şıvgın, **Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1989, s. 15-66; Ziya Şakir, **İttihat ve Terakki -II- Nasıl Yaşadı?**, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2014, s. 670-676.

⁴⁸ İlder, **Trablusgarp Harbi**, s. 29-30.

etmiş, Harbiye'nin kasasından ayrılan yüksek miktarda bir bütçe ile faaliyetlerine başlamıştır. Aziz Samih Bey, bu hayati görevi sivil bir kimlik ve tüccar sıfatıyla yürütmek üzere “Hasan Talip” takma adını almıştır⁴⁹.

Aziz Samih Bey Trablusgarp'a ulaştığında Enver Bey, Ömer Naci, Nuri Bey ve Fethi Bey gibi dönemin önde gelen İttihatçı subaylarıyla birlikte hareket etmiştir. Nitekim Aziz Samih Bey'e göre Enver Bey'in Bingazi cephesine gelişi, direnişe büyük moral kazandırmıştır. Ömer Naci'nin halk üzerindeki etkisi, hitabeti ve idealizmi de aynı derecede dikkat çekici bulunmuştur. Bu subaylar, yerli halkla ilişkiler kurmuş, aşiretler arasında iş birliği tesis etmiş ve İtalyanlara karşı hem fiziki hem de psikolojik bir direniş cephesi oluşturmuşlardır.

Gizli görevi için 1911 yılının sonlarında Sirkeci Garı'ndan ayrılan Aziz Samih Bey, ilk olarak Paris'e gitmiş ve burada sevkiyat işlerini takip eden Abdülkerim Bey'in İtalyan ajanlarının takibinde olduğunu görerek sevkiyat işlerinin sonuçsuz kaldığını anlamıştır. Bu durum üzerine vakit kaybetmeksizin Marsilya'ya geçmiş ve oradan Tunus'a hareket etmiştir. Seyahati sırasında 250 bin franklık bir meblağı taşıma komisyonu ödemeksizin banknot olarak yanında bulundurmuştur. Tunus'ta, Fransız işgaline rağmen Osmanlı Devleti'ne sadık kalan yerel aydınlar (Genç Tunuslular) ile temas kurmuş ve bölgedeki lojistik faaliyetleri yönetmeye başlamıştır. Tunus'taki görevinde karşılaştığı zorlukların başında, İtalyanların ablukasına rağmen erzak ve mühimmatın Trablusgarp sınırına ulaştırılması gelmektedir. Seyfeddin Bey gibi Polonya İslamları'ndan gelen gönüllü subaylarla görüşmüş ve Tayyibülreis gibi Türk denizcilerinden vatanperverane yardım teklifleri almıştır⁵⁰.

Aziz Samih Bey'in ilk Tunus görevi sırasında, M. 19 Ocak 1912 tarihinde, İstanbul'dan gelen Hilal-i Ahmer heyetini taşıyan Manuba Vapuru'nun İtalyanlar tarafından durdurulması ve alıkonulması hadisesi yaşanmıştır. Bu olay, Trablusgarp'a yapılan yardımların uluslararası zorluklarını gözler önüne sermiştir. Aynı dönemde, Tunus'taki yerel halk tarafından Fransız işgaline karşı tramvay grevi başlatılmış, Aziz Samih Bey bu grevin sorumlularından biri olarak görülerek Fransız yetkililerce sınır

⁴⁹ İlter, **Trablusgarp Harbi**, s. 16-17, 76.

⁵⁰ İlter, **Trablusgarp Harbi**, s. 17, 43-47, 70-83.

dışı edilmiştir. Grevin nedenleri, Müslüman kadınlara yapılan kötü muamele, İtalyanların memuriyetlerdeki ağırlığı ve yerel çalışanlara düşük ücret verilmesi gibi yerel hassasiyetlerden kaynaklanmıştır. Bu karar üzerine 22 Mart 1912 tarihinde Tunus'tan ayrılmış ve Marsilya-Paris üzerinden İstanbul'a geri dönmüştür⁵¹.

İstanbul'a döndüğünde, Harbiye Nâzırlığı'na Nâzım Paşa'nın atanmasıyla özel şubenin varlığı tartışma konusu olmuştur. Nâzım Paşa, özel şubenin gizli ve bağımsız çalışmasına karşı çıkmış, hatta şube çalışanlarını ve depodaki mühimmatı siyasi amaçlarla kullanacakları şüphesiyle takip ettirmiştir. Bu siyasi gerilim, Trablusgarp'a erzak ve mühimmat sevkiyatını tamamen durdurmuştur. Cephede zor durumda kalan Albay Neşet Bey, “Bir haftaya kadar para ve erzak yetiştirilmezse müdafaa imkânı kalmayacaktır” telgrafını çekince Nâzım Paşa mecburen özel şubenin faaliyetlerine yeniden izin vermiştir⁵².

Aziz Samih Bey İstanbul'a döndükten sonra 10 Mayıs 1912'de Arnavutluk'ta karışıklıklar çıkması üzerine daha önceki tecrübelerine dayanılarak hadiseleri bastırmak için bölgeye gönderilmiş ve 28 Mayıs 1912'de Üsküp'e varmıştır. Ancak burada yapacağı bir vazife olmadığı için tekrar İstanbul'a geri dönmüştür⁵³.

Aziz Samih Bey, Tunus'taki lojistik faaliyetleri devralan Numan Bey'in de Fransızlar tarafından deşifre edilmesi ve sınır dışı edilmesi üzerine, 22 Eylül 1912'de Tunus'a ikinci kez gitmek üzere yola çıkmış, 4 Ekim 1912'de Tunus'ta görevine başlamıştır. Bu ikinci görevinde, Trablusgarp'a silah ve cephane sevkiyatına devam etmiş, Fransız sivil komiserinin takibi yüzünden dikkatli hareket etmiştir⁵⁴.

İkinci Trablusgarp görevi sürerken, 15-18 Ekim 1912'de Osmanlı Devleti ile İtalya arasında Uşi'de sulh görüşmeleri başlamıştır. Bu anlaşma ile Trablusgarp ve Bingazi'ye tam özerklik (muhtariyet-i tamme) verilmiş, ancak bölge fiilen İtalya'nın işgali altında kalmıştır. Anlaşmanın 3. maddesi uyarınca padişah tarafından “naib-i

⁵¹ Aziz Samih Bey, Tunus'tan yerine Şevket Bey'i bırakarak dönmüştür. **Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi (MSB, ATASE)**, Osmanlı-İtalyan Harbi (110-9-1-5), Kutu: 14, Gömlek: 64, Sıra: 30; İlter, **Trablusgarp Harbi**, s. 17, 69-70.

⁵² İlter, **Trablusgarp Harbi**, s. 82-85.

⁵³ İlter, **Trablusgarp Harbi**, s. 87-88.

⁵⁴ İlter, **Trablusgarp Harbi**, s. 18, 88-95.

sultan” unvanıyla bir zatın tayin edilmesi ve Osmanlı menfaatlerinin korunması kararlaştırılmıştır. Sulhun imzalanmasından kısa bir süre sonra, Aziz Samih Bey, Fransız makamlarından şehri terk etmesi yönünde ikinci bir tebligat almış, ancak diplomatik girişimleri ve bir Mecidî nişanı hediye etmesi sayesinde bir müddet daha Tunus'ta kalma izni alabilmiştir. Bu süreyi, elinde kalan iâşe malzemelerini paraya çevirerek ve yerel yardımcılara ödüller dağıtarak kullanmıştır. Bu dönemdeki faaliyeti, Trablusgarp'a para harcamanın artık anlamsız olduğu düşüncesiyle, erzak ve mühimmatın parasını kurtarmaya odaklanmıştır. 17 Ocak 1913 tarihinde Tunus'tan kesin olarak ayrılmış, Marsilya ve Paris üzerinden İstanbul'a dönerek Mahmut Şevket Paşa'ya rapor sunmuş ve akabinde Balkan Savaşı için Hadımköyü'nde genel karargâha katılmıştır⁵⁵.

Aziz Samih Bey'in Kuzey Afrika'daki gizli görevinin ardından, diplomatik ve askeri uzmanlığı yeni bir önemli görevle taçlanmıştır. 17 Kasım 1913 tarihinde Osmanlı Devleti ile İran arasındaki sınır hattının belirlenmesi amacıyla imzalanan İstanbul Protokolü neticesinde kurulan Tahdid-i Hudut Komisyonu'nun Türk heyeti başkanlığına getirilmiştir. Bu görevi, onun Kafkas Cephesi'ne çağrıldığı Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar sürmüştür. Trablusgarp Harbi'ndeki gizli faaliyeti, Aziz Samih Bey'in kurmaylık zekasını, diplomatik becerisini ve vatanperverliğini kanıtlamış ve kendisini Osmanlı Devleti'nin kritik öneme sahip askeri ve diplomatik kadroları arasında yer almasını sağlamıştır.

29 Mart 1911'de Şevket Turgut Paşa'nın yakında İşkodra'ya sevk olunacak askerle birlikte buraya gideceği Binbaşı Aziz Samih Bey'in de Turgut Paşa'yla beraber gideceği belirtilmiştir⁵⁶.

Osmanlı-İran sınır hattını tespit etmek maksadıyla 17 Kasım 1913'te Osmanlı ve İran yanında İngiltere ve Rusya'nın da katılımıyla İstanbul Protokolü imzalanmıştır⁵⁷. Bu protokol uyarınca sınır hattının dört devlet temsilcilerinden

⁵⁵ İlter, **Trablusgarp Harbi**, s. 18, 112-120.

⁵⁶ **Sabah**, 29 Mart 1911, s. 1.

⁵⁷ Cevdet Küçük, “İran-İrak Hududunu Belirleyen 1913 Tarihli İstanbul Protokolü”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan)**, İstanbul 1981, s. 251-258; İlter, **Trablusgarp Harbi**, s. 13.

oluşacak olan Tahdid-i Hudut Komisyonu'nun belirlemesi kararlaştırılmıştır. Bu çerçevede Osman idarecileri, Osmanlı-İran Hududu Tayin ve Tahdidi Ameliyat-ı Tatbikiyesi'nin gerçekleştirilmesi için bir heyet oluşturmuşlardır. Bu heyet, Kaymakam Behçet ve Binbaşı Aziz Samih Bey, Hariciye'den Basri Beylerden oluşmuştur. Tahdid-i Hudut Komisyonu'nda ise Osmanlı delegeleri yanında Rus, İngiliz ve İran delegeleri de vardır⁵⁸. Bundan sonra çalışmalarına başlayan Osmanlı heyeti, derhal bölgeye hareket edecektir. Nitekim Aziz Samih Bey ve arkadaşlarının Cuma günü Mesajeri Vapuruyla Beyrut yoluyla Basra'ya hareket edecekleri Sabah gazetesi tarafından haber yapılmıştır⁵⁹.

Aziz Samih Bey, Balkan Harbi sonrasında İran Hududu'nun tayini ve sınırların tespiti için oluşturulan üç kişilik komisyonun başkanlığına getirilmiştir. 18 Kasım 1913 tarihli arşiv belgesinde bu hususta, “mezkur komisyon riyasetine Erkan-ı Harbiye Binbaşısı Aziz Samih Bey ve aza olarak Erkan-ı Harbiye yüzbaşılardan Abdülhamid Bey tayin” edildiği belirtilmektedir⁶⁰.

1914 Ekim ayında ise orduca vücuduna ihtiyaç görüldüğü için Aziz Samih Bey İran Tahdid-i Hudut Komisyonu reisliğinden alınarak 3. Ordu bünyesinde vazifeye başlamış, yerine ise Miralay (Albay) Fuat Ziya Bey tayin edilmiştir⁶¹.

Ayrıca bu döneme denk gelen süreçte İran sınır hattında görev yapması da dikkat çekicidir. İlder, Türk-İran sınırının yeniden tespiti için oluşturulan komisyonlarda aktif görev üstlenmiştir. Bu görevi süresince Fav'dan Ararat'a kadar olan sınır hattının belirlenmesi sürecine katılmış ve bu çalışmalar sırasında arazi yapısı, aşiret yapıları ve yerel nüfus dengeleri üzerine detaylı gözlemler gerçekleştirmiştir. Bu görev, onun yalnızca askerî değil, aynı zamanda coğrafi ve siyasal alanlara dair yüksek bir kavrayış geliştirmesini sağlamıştır.⁶²

⁵⁸ Sabah, 9 Teşrinisani 1913, s. 2.

⁵⁹ Sabah, 4 Kanunuevvel 1913, s. 2.

⁶⁰ BOA., BEO, 4233/317401.

⁶¹ BOA., DH. ŞFR., 46/71.

⁶² TBMM Arşivi, HT, 689_1_3.

5. Birinci Dünya Harbi'ne İştiraki ve Kafkas Cephesindeki Vazifeleri

Osmanlı Devleti'nin siyasal, iktisadî ve askerî bakımdan çok katmanlı krizlerle yüzleştiği bir konjonktürde, 1878 Berlin Antlaşması'ndan 1914'e uzanan dönemde Avrupa güçleri arasındaki rekabet bloklaşmayı derinleştirmiş ve Avusturya-Macaristan Veliaht Prensi Franz Ferdinand'ın öldürülmesini izleyen süreçte İttifak ve İtilaf bloklarında yer alan devletlerin peş peşe savaş kararları almasıyla genel savaşın yolu açılmıştır. Osmanlı Devleti ise jeopolitik sıkışmışlık ve güvenlik endişesi nedeniyle tarafsız kalma seçeneğini sürdürememiş, varlığını koruma kaygısıyla Kasım 1914'te Almanya'nın yanında harbe dâhil olmuştur. İttifak Devletleri safında Cihan Harbi'ne giren Osmanlı Devleti, ağır lojistik sınırlılıklara rağmen farklı cephelerde savunma faaliyeti yürütmek zorunda kalmıştır. Bu cephelerden biri olan ve Osmanlı Devleti'nin Rusya ile doğrudan karşı karşıya geldiği Kafkas Cephesi, savaşın genel gidişatı üzerinde belirleyici etkiler ortaya koymuştur⁶³. 1 Kasım 1914 itibarıyla Rus kuvvetlerinin Osmanlı sınırını aşarak taarruza başlaması üzerine, 3. Ordu birlikleri savunma ve karşı taarruz tertiplerine girişmiştir. Harbiye Nezareti tarafından bu kritik sahada görevlendirilen Aziz Samih Bey, savaşın başından 1916 yılı baharına kadar cephenin çeşitli kademelerinde üst düzey görevler üstlenmiş, ordunun sevk ve idaresinden lojistik krizlerine kadar pek çok hayati meseleye doğrudan tanıklık etmiştir⁶⁴.

Aziz Samih Bey, Birinci Dünya Harbi'ne Osmanlı ordusunun üst düzey kurmay subaylarından biri olarak iştirak etmiştir. Savaşın hemen öncesinde, 1914 Eylül'ünde Beyazıt'ta İran Hududunda sınır tespiti göreviyle bulunduğu sırada bölgedeki aşiretlerin ve subayların askeri disiplinden uzak durumlarını, kıyafet ve teçhizat yetersizliklerini gözlemleyerek Harbiye Nezareti'ne bir raporla bildirmiş ve yaklaşan felaketin ilk sinyallerini vermiştir. Beyazıt'ta bulunduğu sırada İhtiyat Süvari Kolordusu Kurmay Başkanlığı görevine atanan Aziz Samih Bey, bu yeni göreviyle birlikte cephenin idari ve taktik sorunlarının tam ortasında yer almıştır. Harbin

⁶³ Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı hakkında bkz. Altay Cengizer, **Adil Hafızanın Işığında Osmanlı'nın Son Savaşı**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 295-550; Ali Kaşığıuşun, **Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi**, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 440-590.

⁶⁴ Aziz Samih İlter, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları**, Yay. haz. Zekeriya Türkmen/Elmas Çelik, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007, s. 1.

başlarında üstlendiği bu görevde Osmanlı süvari birliklerinin hazırlığı, sevki ve cephe gerisindeki organizasyonlarıyla yakından ilgilenmiştir. Cephedeki faaliyetlerin lojistik planlamasını üstlenmiş, birliklerin manevra kabiliyeti ve sevk sistemleri üzerinde çalışmalarda bulunmuştur. Kolorduyu oluşturan tümenleri teftiş etmek üzere Köprüköy, Karakilise, Diyadin ve Velibaba bölgelerini dolaşmış, 17 bin kılıçtan oluşan bu kolordunun subaylarının askeri bilgilerinin zayıfladığını, erlerin disiplinsiz olduğunu, atların bakımsız ve teçhizatların ise son derece yetersiz olduğunu tespit etmiştir. Özellikle Velibaba’da 4. Tümen’i teftişi sırasında, sıcak iklim bölgelerinden gelen askerlerin eksi beş derece soğukta, üzerlerinde kaput yerine sadece maşlahla⁶⁵, çıplak ayakla nöbet tutmaya çalıştıklarını görerek durumun vahametini kavramış ve bu şartlar altında savaşmanın imkânsızlığını rapor etmiştir⁶⁶.

Cephedeki bu umutsuz tabloyu üst komuta kademesine iletmek amacıyla 30 Ekim 1914’te Erzurum’a gelen Aziz Samih Bey, Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa ve Ordu Kurmay Başkanı Alman Yarbay Guze ile görüşmeler gerçekleştirmiştir. Bu görüşmelerde süvari birliklerinin yetersizliğini ve teçhizatsız bir şekilde savaşa girilmesinin doğuracağı sakıncaları dile getirmiş, ancak Hasan İzzet Paşa’dan “Balkan Muharebesi’nde ordu mükemmel giyinmişti fakat yenildik, bu defa da teçhizatsız savaşalım” şeklinde, dönemin çaresizliğini ve kaderciliğini yansıtan bir karşılık almıştır. İhtiyat Süvari Kolordusu’nun karargâhıyla birlikte Köprüköy ve Azap muharebelerine katılan Aziz Samih Bey, bu süreçte Kolordu Komutanı Mehmet Fazıl Paşa’nın idari yetersizliklerini, karargâhın düzensizliğini ve aşiret reislerinin disiplinsiz davranışlarını bizzat tecrübe etmiştir. Kolordunun sevk ve idaresindeki problemler, emir-komuta zincirinin işlememesi ve lojistik desteğin sağlanamaması gibi nedenlerle, bu birliğin lağvedilmesi gerektiğini orduya bildirmiş ve nitekim 22 Kasım 1914’te İhtiyat Süvari Kolordusu kaldırılarak personeli Nizamiye İkinci Süvari Tümeni’ne devredilmiştir⁶⁷. Aziz Samih Bey bu sırada 29 Kasım 1914’da kaymakamlığa terfi etmiştir⁶⁸.

⁶⁵ Daha çok Araplar’ın ileri gelenlerinin giydiği, bütün vücudu örten uzun ve kolsuz üstlük, harmâni.

⁶⁶ İlder, **Kafkas Cephesi**, s. 1-2.

⁶⁷ İlder, **Kafkas Cephesi**, s. 2, 6-7.

⁶⁸ **Millî Savunma Bakanlığı Arşiv Müdürlüğü (MSB)**, Aziz Samih Bey’in Askerî Safahatı.

Kafkas Cephesi'nde üstlendiği görevler, onun savaşın kaderini doğrudan etkileyen karar ve faaliyetlerin içerisinde olduğunu göstermiştir. Harbin ilk safhalarında 3. Ordu'ya bağlı birliklerin stratejik düzenlenmesinde aktif rol oynamıştır. Harekât Şubesi Müdürlüğü görevini ifa ederken, cephedeki birimlerin sevk ve idaresini, muharebe planlarının hazırlanmasını ve yürütülmesini koordine etmiştir. Özellikle Sarıkamış Harekâtı öncesinde kolordu ve tümen seviyesindeki hareketleri yakından takip etmiş, bu kapsamda cephede yapılan keşif ve istihbarat faaliyetlerine bizzat nezaret etmiştir. Köprüköy ve Azap Muharebeleri sonrasında eldeki kuvvetlerle düşmanı çevirmenin imkânsız olduğu kanaatine varılınca 3. Ordu Kumandanlığı tarafından geri çekilme emri verilmiştir. Bu süreçte Yarbey Şerif Bey, geri çekilme emri gereğince tümeni sabahleyin Döllek-Komasor hattına çekmiş, ardından da 33. Tümen komutanlığını Kurmay Binbaşı Aziz Samih Bey'e devretmiştir⁶⁹. İhtiyat Süvari Kolordusu'nun lağvedilmesinin ardından Aziz Samih Bey, önce vekâleten 33. Tümen Komutanlığına, ardından asaleten 34. Tümen Komutanlığına atanarak cephe hattındaki görevini sürdürmüştür⁷⁰.

Sarıkamış Harekâtı'nın hazırlık aşamasında, 4 Aralık 1914 tarihinde İstanbul'dan gelen Albay Hafız Hakkı Bey ve Bahaettin Şakir Bey ile cephede kritik görüşmeler yapmıştır. Bu görüşmelerde kış şartlarının ağırlığı, arazinin zorluğu ve askerinin yetersizliği nedeniyle taarruzun ertelenmesi gerektiğini savunmuş, ancak Hafız Hakkı Bey'in taarruz konusundaki ısrarlı ve iyimser tutumuyla karşılaşmış, yaklaşan felaketi önleyememiştir⁷¹. Sarıkamış Harekâtı'nın en kritik günlerinde, 9 Ocak 1915 tarihinde Başkomutan Vekili Enver Paşa'dan aldığı emirle Ordu Karargâhı'na tayin edilmiştir. Zivin'e gitmek üzere yola çıktığında, 9. Kolordu Kurmay Başkanlığı'ndan Ömer Lütfi Bey ile karşılaşmış ve 9. Kolordu'nun tamamen imha olduğu bilgisini alarak durumun vehametini ilk elden öğrenmiştir. 10 Ocak 1915'te yolda bizzat Enver Paşa ile karşılaşmış ve Enver Paşa kendisine ordu kurmay heyetinin "harcandığını", Hafız Hakkı Paşa'nın ordu komutanlığına getirildiğini bildirmiştir⁷². Aziz Samih Bey, 12

⁶⁹ Köprülü Şerif İliden, **Sarıkamış**, haz. Sami Önal, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 126-128.

⁷⁰ İlter, **Kafkas Cephesi**, s. 6-7.

⁷¹ İlter, **Kafkas Cephesi**, s. 7-8.

⁷² İlter, **Kafkas Cephesi**, s. 11.

Ocak 1915'te Hevik'teki ordu karargâhına katılarak yeni Ordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa ile çalışmaya başlamış, Rus baskısı altındaki karargâhın geri çekilmesi sürecini organize etmiş ve 15 Ocak 1915'te karargâhın Köprüköy'e, ardından 19 Ocak'ta Hasankale'ye intikalini sağlamıştır⁷³.

Sarıkamış Harekâtı sonrasında ordunun toparlanması sürecinde Aziz Samih Bey, 3. Ordu Karargâhı'nda merkezi bir rol üstlenmiş, ordunun insan, silah ve iaşe kayıplarının tespit edilmesi ve yeni kaynakların yaratılması çalışmalarını yürütmüştür. Sarıkamış taarruzunun bilançosunu çıkararak Aziz Samih Bey, 9. Kolordu'nun tamamen esir düştüğünü, diğer kolorduların ise mevcudunun ciddi derecede azaldığını belirtmiştir⁷⁴. Şubat 1915'te orduyu kıran tifüs salgınına şahitlik etmiş, Ordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa'nın hastalığa yakalanışını, tedavi sürecini ve vefatını yakından takip etmiş, cenaze törenine katılarak defin işlemlerini bizzat yürütmüştür. Hafız Hakkı Paşa'nın vefatından sonra vekâleten komutanlığı üstlenen Galip Paşa ile kısa bir süre çalışmış, ardından Mahmut Kâmil Paşa'nın ordu komutanlığına atanmasıyla görevine devam etmiş ve ordunun yeniden teşkilatlanması çalışmalarına hız vermiştir⁷⁵.

1915 baharında Rusların 10. Kolordu cephesine yönelik taarruzları sırasında Aziz Samih Bey, Ordu Komutanı Mahmut Kâmil Paşa ile birlikte 7 Mayıs 1915'te Hasankale'den Tortum'a hareket ederek cepheyi yerinde incelemiştir. Tortum'daki Nehah köyünde kurulan karargâhta, Rus taarruzlarının en şiddetli anlarında komuta heyetiyle birlikte bulunmuş, 12 Mayıs 1915'te Rusların 9. ve 10. Kolordu cephelerini yarması ve karargâhın tehdit altına girmesi üzerine yaşanan panik havasında soğukkanlılığını koruyarak, Kurmay Başkanı Guze'nin geri çekilme fikrine karşı çıkmış ve karargâhın yerinde kalmasını sağlayarak cephenin moral bozukluğuyla çökmesini engellemiştir. Ayrıca, cephedeki kriz anlarında inisiyatif alarak 29. Tümen'e karşı taarruz emri verilmesini sağlamış ve bu hamle Rus ilerleyişinin durdurulmasında etkili olmuştur.⁷⁶

⁷³ İlter, **Kafkas Cephesi**, s. 15-16.

⁷⁴ İlter, **Kafkas Cephesi**, s. 14.

⁷⁵ İlter, **Kafkas Cephesi**, s. 31-32.

⁷⁶ İlter, **Kafkas Cephesi**, s. 38-43.

Aziz Samih Bey, 1915 yılı boyunca ordunun en büyük problemi olan iâşe ve cephanе eksikliği konularında yoğun mesai harcamış, 3. Ordu'nun ikmal hatlarının yetersizliği ve Başkomutanlık Vekâleti'nin doğu cephesini “ikincil cephe” olarak görmesi nedeniyle yaşanan sıkıntıları raporlamıştır.⁷⁷ Özellikle 1915 sonbaharında, ordunun kışlık iâşesini temin etmek amacıyla Erzurum, Sivas, Trabzon, Harput ve Bitlis valileriyle 27 Ekim 1915'te Erzurum'da yapılan toplantıyı organize etmiş ve iller arasında erzak nakliyatını planlayarak ordunun açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalmasını önlemeye çalışmıştır⁷⁸. Bu dönemde Başkomutanlık Vekâleti ile Ordu Komutanlığı arasındaki stratejik görüş ayrılıklarına da tanıklık etmiş, İstanbul'un sürekli taarruz emretmesine karşılık, Aziz Samih Bey ve Ordu Komutanı Mahmut Kâmil Paşa, eldeki kuvvetlerin ancak savunmaya yeteceği görüşünü savunmuşlardır. Özellikle cephanе krizini çözmek için Enver Paşa'ya hitaben yazılan ancak beklenen etkiyi göstermeyen raporların hazırlanmasında görev almış, ayrıca Teşkilat-ı Mahsusa, Bektaşî Alayları ve Yakup Cemil Alayı gibi düzensiz birliklerin ordu düzenine verdiği zararları gözlemleyerek bu tür yapıların orduya entegre edilmesi veya lağvedilmesi yönünde çaba sarf etmiştir⁷⁹. Aziz Samih Bey, 14 Aralık 1915'da miralaylığa (albay) terfi etmiştir⁸⁰.

Aziz Samih Bey'in cephedeki faaliyetlerinin en dramatik dönemi, Rusların 1916 yılı başındaki büyük kış taarruzu ve Erzurum'un düşüşü sürecidir. Ocak 1916'da Rusların Köprüköy ve Azap cephelerine taarruzu başladığında, Ordu Komutan Vekili Abdülkerim Paşa'nın durumu hafife alan tutumunu eleştirmiş, yaklaşan felaketi öngörerek 17 Ocak 1916'da Hasankale'den Erzurum'a çekilme sürecini bizzat yaşamıştır⁸¹. Ordu Komutanı Mahmut Kâmil Paşa İstanbul'dayken, Aziz Samih Bey 18 Ocak 1916 tarihinde ona “Şahsa Özel” bir telgraf çekerek durumu tüm çıplaklığıyla anlatmış, ordunun mevcudunun eridiğini, Erzurum'un savunulmasının mucizelere kaldığını ve acil takviye gerektiğini bildirmiştir⁸². Rusların Erzurum tabyalarına dayandığı günlerde, Başkomutanlık Vekâleti'nin gerçeklikten uzak “taarruz”

⁷⁷ İlter, *Kafkas Cephesi*, s. 46-47.

⁷⁸ İlter, *Kafkas Cephesi*, s. 56-57.

⁷⁹ İlter, *Kafkas Cephesi*, s. 55-56.

⁸⁰ Millî Savunma Bakanlığı Arşiv Müdürlüğü (MSB), Aziz Samih Bey'in Askerî Safahatı.

⁸¹ İlter, *Kafkas Cephesi*, s. 68.

⁸² İlter, *Kafkas Cephesi*, s. 70-71.

tavsiyelerine karşı, sahadaki gerçek durumu savunan ve savunmanın imkânsızlığını anlatan raporların hazırlanmasında Mahmut Kâmil Paşa'ya destek olmuştur.

14/15 Şubat 1916 gecesini, Erzurum'un tahliye emrini bizzat kaleme almış, bu süreçte diğer şube müdürlerinin sorumluluğu paylaşmak adına emre imza atma teklifini, Ordu Komutanı Mahmut Kâmil Paşa'nın reddedişine ve tek başına sorumluluğu üstlenişine şahit olmuştur.⁸³ Erzurum'un terk edilmesinin ardından Ilıca, Tercan, Kargın ve Sansa üzerinden yapılan geri çekilme harekâtında ordu karargâhıyla birlikte hareket etmiş, bu çekilme sırasında lojistik zorluklar, soğuk hava şartları ve sivil halkın (muhacirlerin) yaşadığı trajedileri yakından gözlemleyerek not etmiştir. Geri çekilme sırasında Erzincan yolunun kapalı olduğu düşünülen Cebice boğazı yerine Fırat kenarından geçen bir yolun amele taburları vasıtasıyla açılmasını sağlayarak ordunun ve muhacirlerin güvenli geçişine büyük katkı sağlamıştır.⁸⁴

Erzurum'un kaybindan sonra Mahmut Kâmil Paşa'nın görevden alınması ve yerine Vehip Paşa'nın atanması sürecinde Aziz Samih Bey, karargâhtaki görevine devam etmiş, komuta devir teslim süreçlerini yönetmiştir. 6 Mart 1916'da Vehip Paşa'nın görevi devralmasıyla birlikte yeni komutanın yönetim tarzını ve kararlarını gözleme fırsatı bulmuş, özellikle Vehip Paşa'nın subay ailelerinin nakli konusundaki sert emirleri ve Abdülkerim Paşa ile olan gergin ilişkileri konusundaki tespitleri, onun olaylara eleştirel bakış açısını yansıtmıştır.⁸⁵ Aziz Samih Bey, ordunun Erzincan doğusundaki yeni savunma hattında (Seki-Höbek Dağı hattı) tutunmaya çalıştığı dönemde de karargâhta bulunmuş ve ordunun yeniden toparlanması için gayret göstermiştir.⁸⁶

⁸³ İlder, **Kafkas Cephesi**, s. 85-86.

⁸⁴ İlder, **Kafkas Cephesi**, s. 87-90.

⁸⁵ İlder, **Kafkas Cephesi**, s. 95-96.

⁸⁶ İlder, **Kafkas Cephesi**, s. 97-100.

B) MİLLÎ MÜCADELE VE CUMHURİYET DEVRİNDE AZİZ SAMİH BEY

1. Mondros Mütarekesi'nin İmzalanması ve Aziz Samih Bey

Osman Devleti, büyük umutlarla Almanya'nın yanında girmiş olduğu I. Dünya Savaşı'nda fedakârca mücadelesine rağmen başarılı olamamış ve Ekim 1918'de Osmanlı Devleti savaşı kaybetmiştir. 7 Ekim 1918'de Sadrazam Talat Paşa istifa etmiş⁸⁷ ve yerine 14 Ekim'de Ahmet İzzet Paşa Hükümeti kurulmuştur⁸⁸. İtilaf Devletleriyle Ekim ayında mütareke görüşmeleri yapılmış ve Rauf Bey, Sadullah Bey ve Reşat Hikmet Beyler tarafından yürütülen bu mütareke görüşmeleri 26 Ekim'de başlamış ve 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlanmıştır⁸⁹. Osmanlı Devleti'nin elini kolunu bağlayan ve adeta “ölüm fermanı” hüviyetinde olan bu mütareke hükümlerine göre herhangi bir stratejik noktanın işgal edilebilmesinin önü açılmış, Osman ordusunun terhis edilmesi kararlaştırılmış ve Boğazların yönetimi Osmanlı idaresinden çıkmıştır⁹⁰. Bundan sonraki süreçte Mütareke'nin 7 ve 24. Maddeleri ve diğer maddelerine dayanarak İtilaf Devletleri işgalleri başlatılmıştır.

Aziz Samih Bey, I. Dünya Savaşı'nın sonlarına İzmir Menzil Mıntıka Müfettişliği Askerî Heyeti Başkanı olarak İzmir'de bulunmaktadır. Hatta İzmir'in işgali sürecinde de İzmir'dedir. Bu yüzdendir ki işgallere ve katliama da tanıklık etmiştir. Osmanlı idaresi İzmir'de çökünce yabancıların yardımıyla çocuklarıyla birlikte İstanbul'a dönmüştür⁹¹.

Aziz Samih Bey'in İstanbul'a geçtiği dönemde Karakol Cemiyeti tarafından İstanbul merkezli bir direniş hareketi faaliyetlerini sürdürmektedir. Yine bu dönemde

⁸⁷ **Vakit**, 8 Teşrinievvel 1334/8 Ekim 1914, s. 1.

⁸⁸ **Takvim-i Vekayi**, 15 Teşrinievvel 1334/15 Ekim 1918, s. 1-2.

⁸⁹ **Vakit**, 3 Teşrinisani 1334/3 Kasım 1918, s. 1.

⁹⁰ Mütareke maddeleri için bkz. **BOA., HSD., AFT.**, 6/74; **Vakit**, 3 Teşrinisani 1334/3 Kasım 1918, s. 1; **Türk İstiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikati**, yay. haz. Tevfik Bıyıklıoğlu, Tevfik Ercan, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 47-49.

⁹¹ **İBB Atatürk Kitaplığı**, Bel_Mtf_048174, s. 2; Ölmez, **a.g.t.**, s. 22-23.

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları da Samsun'a çıkmış ve Millî Mücadele yönündeki çalışmalarını devam ettirmektedirler⁹².

Aziz Samih Bey'in İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde 16 Mart 1920'de İstanbul resmen işgal edilmiş ve pek çok kişi tutuklanmıştır⁹³. Bundan sonra Dramalı Rıza Bey ve arkadaşları tarafından Damat Ferit Paşa'ya bir suikast girişimi düzenlenmiştir⁹⁴. İşte bu suikast başarısız olsa da Damat Ferit Paşa hükûmetini harekete geçirmiş ve Divan-ı Harb-i Örfi bu çerçevede yargılamalar yapmıştır. Dramalı Rıza Bey ve arkadaşları tutuklanmışlar ve mahkeme neticesinde Dramalı Rıza ve arkadaşları idamla cezalandırılmışlardır⁹⁵. 12 Haziran'da da Beyazıt Meydanında asılmışlardır⁹⁶.

İşte Damat Ferit Paşa'ya yönelik suikast teşebbüsü içerisinde Aziz Samih Bey de suçlanmıştır. Bu sebeptendir ki 29 Mayıs 1920'de İstanbul'daki evinden inzibat nezaretinde alınarak tutuklanmıştır. Tutuklanma sebebi de Ferit Paşa'ya suikast yapmaktır. Oysa kendisi, Damat Ferit'ten nefret ettiğini belirtmiş olsa da aklından suikast gibi bir düşüncenin asla geçmediğini ifade etmiştir. Damat Ferit Paşa döneminde Kürt Nemrut Mustafa Paşa Divanı'nın zulmüne uğrayan Aziz Samih Bey⁹⁷, Yıldız yağması iddialarında da adı geçen kişilerden biri olmuştur. Miralay Aziz Samih Bey, üç bin lira kıymetinde bir taç çalmakla suçlanmıştır⁹⁸. Tevfik Paşa Hükûmetinin kurulmasıyla birlikte rahatlamıştır. Sonuçta bu suikast meselesinden 6 Ay 16 gün tutuklu kalan Aziz Samih Bey, 15 Aralık 1920'de tahliye edilmiştir⁹⁹.

⁹² Hasan Ali Polat, Osman Akandere, **Galatalı Şevket Bey ve Karakol Cemiyeti**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2025, s. 61-207.

⁹³ Polat, Akandere, **a.g.e.**, s. 207-211.

⁹⁴ Hacim Muhittin Çarıklı, **Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuvayı Milliye Hatıraları (1919-1920)**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1967, s. 109-110.

⁹⁵ **Takvim-i Vekayi**, 13 Haziran 1336/1920, Nu: 3878, s. 1.

⁹⁶ **Vakit**, 13 Haziran 1336/1920, Nu: 917, s. 1.

⁹⁷ **İBB Atatürk Kitaplığı**, Bel_Mtf_048174, s. 4, 11-13, 141-160; Ölmez, **a.g.t.**, s. 24, 27, 96; Aziz Samih Bey'in tutuklananlar arasında olduğuna dair bir arşiv belgesi için bkz. **BOA., İ. DUİT.**, 177/32.

⁹⁸ **İkdam**, 17 Nisan 1335/17 Nisan 1919, s. 1.

⁹⁹ **İBB Atatürk Kitaplığı**, Bel_Mtf_048174, s. 4, 11-13, 141-160; Ölmez, **a.g.t.**, s. 24, 27, 96.

Aziz Samih Bey, tahliye edilmesi sonrasında İstanbul'u yaşanılmaz bir yer olarak gördüğü için Anadolu'ya geçmeye karar vermiştir. 20 Şubat 1921'de maddi zorluklara rağmen Anadolu'ya geçmek üzere yola çıkarak Anadolu'ya geçmiştir¹⁰⁰.

2. Batum Başşehbenderliği ve Samsun Asker Alma Dairesi Başkanlığı

Aziz Samih Bey, İstanbul'daki sıkıntılardan kurtulup Anadolu'ya geçtikten sonra kendisine vazife olarak başşehbenderlik verilmiştir. Batum Şehbender Vekili Fahrettin Hayri Bey görevinden alınmış ve yerine Aziz Samih Bey Batum Başşehbenderi tayin edilmiştir¹⁰¹. 10 Mayıs 1921 tarihli İstikbal gazetesindeki haberde Batum Başşehbenderi tayin edilen Aziz Samih Bey'in Josef Vapuru'yla Batum'a hareket ettikleri belirtilmiştir¹⁰².

Aziz Samih Bey'in Batum Başşehbenderliği yaptığı dönem Türk Ordusunu Yunanlılara karşı mücadele ettiği bir dönemdir. Bu mücadelede Sakarya Meydan Muharebesi'nde Türk ordusu önemli bir başarı elde etmiştir. Sakarya Muharebesi'nin kazanılması üzerine Batum Başşehbenderi Aziz Samih Bey, kendisi ve Batumlular adına bir tebrik telgrafı çekmiş ve şöyle demiştir¹⁰³:

“Büyük Sakarya Meydan Muharebesi'nde zalim ve mütecaviz düşmanlara karşı ihraz olunan galebenin tebşiri münasebetiyle Batum ahalisi şehbenderhane önünde içtima ederek fevkalade surette intizamla izhar olunan sürur-ı şadumani ile tebrikat-ı samimaneleri ve ihtiramat-ı mahsusalarını ve bütün kariben tahlis edileceği ve kahraman Türkiye askerleriyle onları bu büyük zafere isal eden büyük kumandanlarına onların başkumandanı ve Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa hazretlerine arza iblağını ilan beyan etmiş olduklarını ve gerek dest deste konsolosluğun ve gerek Batum hükümet-i muvakkatesinin reisi ve azaları bizzat şehbenderhaneye gelerek pek samimi bir surette nam-ı devletlerine beyan-ı tebrik ettikleri ve bugün ve gece icra-yı şehrayin olunacağı.”

¹⁰⁰ İBB Atatürk Kitaplığı, Bel Mtf_048174, s. 160; Ölmez, a.g.t., s. 106.

¹⁰¹ DB. TDA, Kurum: 571 Yer Bilgisi: 34747-136888-30.

¹⁰² İstikbal, 10 Mayıs 1337, s. 2; DB. TDA, Kurum: 571, Yer Bilgisi: 34747-136888-27, 23 Nisan 1337.

¹⁰³ Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA), Belge No: 01016622, Belge Eki No: 7.

Mustafa Kemal Paşa'nın bu tebrikeye vermiş olduğu cevap ise şu şekildedir¹⁰⁴:

“Sakarya Meydan Muharebesi'nde ordumuzun ihraz eylediği muzafferiyet münasebetiyle Batum ahali-i muhteremesinin izhar eyledikleri ihtisasat-ı samimane ve tebrikat-ı kalbiyeden dolayı pek mütehasis ve müteşekkik olduğumun ve bütün orduya selamlarını iblağ eylediğimin kendilerine bildirilmesini rica ederim. Başkumandan M. Kemal.”

Aziz Samih Bey, Batum Şehbenderliğinden çok memnun olmamış, zor şartlar altında vazife yaptığından yakınmış ve merkeze tayinini talep etmiştir¹⁰⁵. Yine aynı vazifede bir dilekçeyle başvurarak 18 Eylül 1921'de Tiflis'e temsilci olarak tayin edilmesi talebinde bulunmuştur¹⁰⁶. Taha Toros Arşivi'ndeki bir gazete kupüründe Aziz Samih Bey'in “22'nci Fırka Kumandanlığına da Batum Şehbender-i sâbıkı Miralay Aziz Samih Bey tayin” haber geçilmiştir¹⁰⁷. Ancak bu tayinin gerçekleştiğine dair elimizde bilgi mevcut değildir.

Aziz Samih Bey, bir müddet sonra çok da memnun olmadığı Batum Başşehbenderliği görevinden alınmış ve 7 Ocak 1922'de Samsun Asker Alma Başkanlığına tayin edilmiştir¹⁰⁸. Kendisinin TBMM'ye sunduğu özgeçmişte bu husus açıkça ifade edilmiştir: “Badehu Samsun ahz-ı asker kalemi riyâsetine tayin olunarak harbin zaferle hitamına kadar o vazifede kaldım.”¹⁰⁹

Aziz Samih Bey, Samsun'da görev yaparken arkadaşlarıyla birlikte bir gazete de çıkarmışlardır. Haber adlı gazetenin başyazarlığını Aziz Samih Bey üstlenmiştir¹¹⁰. Gazetenin sahibi Emin Refik Bey, İdare Müdürü de İbrahim Naci Beyler olmuşlardır. İdarehanesi ise “Samsun Manifatura Caddesi'nde Şems Matbaası"dır. “Şimdilik haftada bir defa neşrolunur” denilmektedir. Nüshası 100 para olan gazetenin abonelik

¹⁰⁴ Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA), Belge No: 01016622, Belge Eki No: 6.

¹⁰⁵ DB. TDA, Kurum: 571 Yer Bilgisi: 34757-136912-111.

¹⁰⁶ DB. TDA, Kurum: 571 Yer Bilgisi: 34757-136912-93.

¹⁰⁷ Marmara Üniversitesi Taha Toros Arşivi (MÜ. TTA), 1512723006.

¹⁰⁸ Millî Savunma Bakanlığı Arşiv Müdürlüğü (MSB), Aziz Samih Bey'in Askerî Safahatı.

¹⁰⁹ TBMM Arşivi, HT, 689_1_3.

¹¹⁰ Haber gazetesinin idare heyetinin bir fotoğrafı için bkz. Haber, 18 Teşrinisani 1339, s. 1. (Ek.-1)

bedeli ise 200 kuruş olarak belirlenmiştir. Gazetenin sloganı ise “Halkın istifadesine çalışır ve her şeyden bahseder Türk gazetesidir.” olmuştur¹¹¹.

Haber gazetesi koleksiyonu tam olarak tespit edilememiştir. Arşiv ve kütüphanelerde yapılan taramalarda tespit edildiği kadarıyla bu gazetede Aziz Samih Bey’in aşağıdaki başlıkta yazıları bulunmaktadır:

- “Tevellüdat Meselesi”, Haber, 1 Teşrinisani 1339, s. 1.
- “Tevellüdat Meselesi”, Haber, 8 Teşrinisani 1339, s. 1.
- “Yine Tütün Bahsi”, Haber, 11 Teşrinievvel 1339, s. 1.
- “Traktörler Çalışacak”, Haber, 18 Teşrinievvel 1339, s. 1.
- “Samsun-Sivas Demiryolu”, Haber, 16 Teşrinisani 1339, s. 1.
- “Tütün İşleri, Ziraat Bankası, Samsun-Sivas Hattı”, 22 Teşrinisani 1339, s. 1.
- “Mesken Derdi”, Haber, 24 Teşrinisani 1339, s. 1.
- “Tütün Satışı Başladı”, Haber, 3 Kanunusani 1339, s. 1.
- “Samsun Tenezzüh-gahları”, Haber, 28 Kanunuevvel 1339, s. 1.
- “Belediyemiz”, Haber, 10 Nisan 1340, s. 1.
- “Samsun’un Hal ve İstikbali”, Haber, 17 Nisan 1340, s. 1.
- “Belediyemiz”, Haber, 8 Teşrinisani 1340, s. 1.
- Aziz Samih, “Bahalılık-Yollar”, Haber, 13 Temmuz 1340, s. 1.
- “Ticari Muvazenemiz”, Haber, 10 Kanunusani 1340, s. 1.
- “Sanayihanelerimiz”, Haber, 24 Kanunusani 1340, s. 1.

3. TBMM Erzincan-Kars Milletvekillikleri ve Faaliyetleri

Aziz Samih Bey, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan geçiş döneminin hem askerî hem de siyasi bakımdan aktif şekilde içinde bulunmuş ender simalarından biri olmuştur. Aziz Samih Bey, 1927, 1931, 1935, 1939 ve 1943 genel seçimlerinde milletvekili seçilerek beş dönem boyunca Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yer

¹¹¹ Haber, 11 Teşrinievvel 1339, s. 1.

almıştır. Bu milletvekillikleri, onun Cumhuriyet döneminde siyasete katkı sunduğu en önemli safhalardır.

Aziz Samih Bey, 1927 seçimlerinde Erzincan'dan milletvekili aday olmuştur. Merkezden 104, Kemah'tan 25, Refahiye'den 27, Kuruçay'dan 16, Pülümür'den 15, Nazımiye'den 9, Kığı'dan ise 58 olmak üzere toplamda 254 oy almış ve 13 Ekim 1927'de mebusluk mazbatasını almıştır.¹¹² Bu seçim, Aziz Samih Bey'in Osmanlı Devleti'nden gelen askerî ve diplomatik birikimini Cumhuriyet'in ilk parlamentolarına taşınması açısından önem taşımıştır. Nitekim Meclis'e sunduğu hâl tercümesinde¹¹³, Suriye, Rumeli, Hicaz, Arnavutluk, Trablusgarp, Tunus ve Kafkaslar'da bulunduğu kritik vazifeleri ayrıntısıyla anlatmış, bu birikimin yeni Cumhuriyet'e aktarılmasında aracılık etmiştir.

Aziz Samih Bey, 4 Kasım 1929'da Milli Müdafaa Encümeni'ne¹¹⁴, 6 Kasım 1930'da da Nafia Encümeni'ne seçilmiştir¹¹⁵. Aynı yıl Cumhuriyet Halk Fırkası Teftiş Heyeti içerisinde yer almış, 25 Kasım 1930'da Samsun'a giderek Fırka Kongresi'nin hazırlıklarına başlamış ve icap edenlere tebliğde bulunmuştur¹¹⁶.

Aziz Samih Bey, 1931 seçimlerinde tekrar Erzincan'dan aday gösterilmiş; bu defa Erzincan'dan 86, Cimin'den 12, Kemah'tan 27, Refahiye'den 39, Kuruçay'dan 20,

¹¹² **TBMM Arşivi, SM_689_1_3**; Yeni mebuslarımız başlığıyla Erzincan'dan seçildiği duyurulmuştur. **Akşam**, 2 Eylül 1927, s. 2.

¹¹³ Mebus olduğunda Meclise verdiği hâl tercümesinde kendisini şöyle tanıtmaktadır: “1317’de erkân-ı harbiye yüzbaşılığı ile çıkarak Suriye’ye gittim. Sınıf-ı selâsede sekizer ay staj yaptım. Mekke ve Medine arasındaki mıntıkada yapılacak şimendiferlerde Hristiyan mühendis istihdam olunamayacağından yedi erkân-ı harp zabitanın Hicaz hattında mühendis olarak yetiştirilmesi mukarrer olduğundan bu karara mebni Hayfa’ya gönderilerek Hayfa-Mezîrip hattının inşasında her türlü hususat-ı fenniye ve ameliyede çalıştım. Muahharan ordu erkân-ı harbiyesine geçtim. Suriye’den Rumeli’ye nakl olunarak eşkıya takibâtında ve eşkıya takibine memur tabur kumandanlığında bulundum. Arnavutluk’a giden kuvâ-yı seferiyelerin kâffesinde hizmet ettim. Üç sene Karadağ hudut komiserliği yaptım. Trablus harbinde Tunus’ta tüccar suretiyle ordunun nakliyat hizmetinde çalıştım. Harb-i Umûmî’de karargâh-ı umûmî erkân-ı harbiyesinde idim. 1329’da Türk-İran hududunun tahdîdinde komisyon reisi idim. Fav’dan Ararat’a kadar hududu tahdit ettim. Harb-i Umûmî’de süvari kolordusu erkân-ı harbiye riyâsetinde, fırka kumandanlıkları vekâletinde, ordu erkân-ı harbiyesinde, harekât şubesi müdürlüğünde, fırka kumandanlığında, ahz-ı âsker kalemi riyâsetinde bulundum. Mütareke’de mütekeait idim. İstiklâl Harbi esnasında Hükümet-i Milliye’mizin Batum Başşehbenderliğini yaptım. Badehu Samsun ahz-ı asker kalemi riyâsetine tayin olunarak harbin zaferle hitamına kadar o vazifede kaldım. 1925’te Samsun sahil demiryolları komiserliğine tayin edildim. İntihabım üzerine istifa ettim. 27 Teşrinievvel 1927, Erzincan mebusu Aziz Samih”. Bkz. **TBMM Arşivi, HT**, 689_1_3.

¹¹⁴ **Vakit**, 5 Teşrinisani 1929, s. 1.

¹¹⁵ **Hakimiyeti Milliye**, 7 Teşrinisani 1930, s. 2.

¹¹⁶ **Hakimiyeti Milliye**, 26 Teşrinisani 1930, s. 1.

Pülümür'den 26 ve Kığı'dan 82 oy almak suretiyle toplam 292 oyla ikinci defa milletvekili olmuştur.¹¹⁷ Bu dönem, Cumhuriyet'in kurumsallaştığı, demiryolu seferberliğinin başladığı ve devletçiliğin öne çıktığı bir safhadır. Aziz Samih Bey, Samsun Demiryolları Komiserliği gibi daha önceki teknik vazifeleriyle edindiği deneyimleri bu dönem Meclis çalışmalarına da yansıtmıştır. Erzincan vilayetinin altyapısı, ulaşımı ve askerî ihtiyaçları konusunda Meclis gündemlerine katkı sunmuştur.

Aziz Samih Bey, 25 Temmuz 1931 tarihinde toplanan TBMM Fevkalade İctimasında, Nafia Encümeni Mazbata Muharriri sıfatıyla söz alarak *Şose ve Köprüler Kanunu*'nun tadili hakkında komisyondaki görüşleri aktarmıştır. Konuşmasında, hükümetin o zamana dek yol vergisiyle önemli işler yaptığını belirtmiş ancak uygulamanın halk üzerinde yarattığı yükü de teslim etmiştir¹¹⁸:

“Etem Beyefendi encümende bu lâyhaya muhalif bulundular. Noktai nazarları ise, Hükümet şimdiye kadar alınan paralarla çok çalışmış ve birçok eserler vücûde getirmiştir. Tabii bu şayanı şükrandır. Hükümet iki sene zarfında aldığı sekiz milyon lira ile birçok köprüler ve yollar yaptı. Fakat esbabı mucibe layihasında yazıldığı gibi iki senelik tecrübe göstermiştir ki bu vergi halka ağır geliyor. Bu verginin kabiliyeti tahsiliyesi kalmıyor. Bundan dolayı hükümet bu yükü hafifletmek istemiştir. Yoksa çok para olupta çok yol yapmak hususunda hepimiz müttefikiz.”

Bu sözlerle, yol vergisinin tahsilinde karşılaşılan güçlüğü vurgulayarak hükümetin bedenen çalışma mükellefiyetini kaldırma yönündeki teklifini Meclis'e izah etmiştir. Nitekim konuşması sırasında dile getirdiği üzere, az gelişmiş bölgelerde nakden verginin tahsilinin zorlaştığı, bu yüzden bazı yerlerde verginin bedelinin işgücü olarak “satın alınıp” başka köyün yükümlülüğünü nakdî olarak yerine getirme gibi suiistimallerin oluştuğunu örneklerle anlatmıştır¹¹⁹. Aziz Samih Bey'in komisyondaki muhalif görüşü ve çoğunluk görüşünü dengeleyen açıklamaları

¹¹⁷ TBMM Arşivi, SM_689_1_4.

¹¹⁸ TBMM ZC, Devre: IV, Cilt: 3, Fevkalade İctima, 25.07.1931, s. 383-384.

¹¹⁹ TBMM ZC, Devre: IV, Cilt: 3, Fevkalade İctima, 25.07.1931, s. 383-395.

sonucunda kanun teklifinin, bedeni mükellefiyeti kaldıran haliyle Genel Kurulda kabul edilmesine önemli katkısı olmuştur.

Aziz Samih Bey, Erzincan Mebusu olarak Sivas'ı Erzurum'a Malatya'yı da bu yola bağlayan bir hat için Meclis'te mücadele etmiştir. 20 Mayıs'ta yaptığı konuşma Hakimiyeti Milliye gazetesinin 21 Mayıs 1933 Pazar günkü nüshasında birinci sayfadan haber yapılmış ve “bir nutukla yapılacak işlerin kıymetini tebarüz ettiren Aziz Samih Bey” denilerek fotoğrafı ve konuşması paylaşılmıştır. Aziz Samih Bey şöyle bir konuşma yapmıştır¹²⁰:

“Şark vilayetlerimiz Sultanlık devirlerinde hükûmet merkezinden uzak olduğu için her türlü bakımdan mahrumdur. Bu vilayetler yolların azlığı ve her tarafla ittisalinin azlığı dolayısıyla bir nevi sürgün yeri de olmuştu. Bu vilayetler gene uzaklık ve yolsuzluk dolayısıyla iyi ve yakın yerlere tayin olunamayan memurlara tahsis kılınmıştı. Bu hal bütün sultanlık devirlerinde hüküm sürdü. Meşrutiyet devri de bu vilayetler de bir yenilik bir kolaylık yapamadı.”

“Anadolu'da ilk şimendifer 1873 de İstanbul ile İzmit arasında 91 kilometre üzerinde olarak işledi. 1888 de bu hat Ankara'ya ulaştı. Fakat orada kaldı. Anadolu yüksek yaylaları demiryollarına kavuşmak için Büyük Gazi'nin kurduğu Cumhuriyet idaresini yarım asra yakın bekledi. Türk mühendisi, Türk ameleleri ve Türk parasıyla yapılan şimendifer hattı (1930) da Sivas'a vardı. Fakat Sivas vatanın şarkile garbını birbirine bağlayacak olan demiryolunun nihayeti değil artışı idi. Cumhuriyet hükûmetinin şimendifer siyasetinin bu hattaki hedefi şark hudutlarımıza kadar, dost komşu devletlerin hatlarıyla birleşinciye kadar uzatmaktı. Zaten hattın Sivas'a gelmesi ile Şark vilayetlerinin demiryolundan edecekleri idarece, içtimaiyatça, ticaretçe ziraatçe istifadeler temin olunamazdı. Bunun herhalde ilerletilmesi mecburiyeti vardı. Hükûmetimizin ikinci hamlesi olarak Sivas hattının bir taraftan Erzurum'a varması ve diğer taraftan da Malatya'da cenup hatlarla

¹²⁰ **Hakimiyeti Milliye**, 23 Mayıs 1933, s. 1-2; **TBMM ZC**, Devre: IV, Cilt: 15, İçtima: 2, 20.05.1933, s. 212-213.

birleşmesi hakkındaki kanun lâyihası meclisi âliye arzolunuyor. Sivas'ı Erzurum'a bağliayacak olan yol Divriği, Kemah, Erzincan'dan geçiyor ki bunun uzunluğu 537 kilometredir.”

Bu sözlerle Aziz Samih Bey, Osmanlı'nın son döneminden Cumhuriyet'e devrolunan bir sorunu, doğu illerinin merkeze uzaklığı nedeniyle geri kalmışlığını Meclis kürsüsüne taşımıştır. Ardından Cumhuriyet idaresinin demiryolu politikası sayesinde bu makûs talihin değişmekte olduğunu vurgulayarak, ilk demiryolu hatlarının Anadolu'da sınırlı kaldığını ancak Milli Mücadele sonrasında demiryolu hamlesinin doğuya doğru uzandığını belirtmiştir. Aziz Samih Bey'in Sivas-Erzurum hattının inşasını savunan konuşması Meclis'te büyük takdir toplamış; doğu illerinin yıllardır beklediği demiryolu projesinin önemini tarihî perspektifle ortaya koymuştur. Nitekim bahse konu kanun teklifi Genel Kurulda oybirliğine yakın bir çoğunlukla kabul edilmiş¹²¹ ve Erzincan-Erzurum üzerinden geçen demiryolu hattının yapımına başlanmıştır.

Aziz Samih Bey, 7 Kasım 1933'te Meclis Nafia Encümeni'ne seçilmiştir. Nafia Encümeni Reisi Samsun Mebusu Etem Bey, Mazbata Muharrirliğine Aziz Samih Bey, katipliğe de Manisa Mebusu Osman Bey seçilmiştir¹²². Bir yıl sonra 8 Kasım 1934'te Meclis tarafından yeniden Nafia Encümeni seçilmiştir¹²³. Meclis çalışmalarında yalnız büyük hizmetlerle değil teknik ve kanun metni düzeltmeleri konusunda da aktif bir rol üstlenmiştir. Özellikle 1933-1934 döneminde Nafia Encümeni mazbata muharriri olarak, bayındırlık ve ulaştırma alanındaki kanun tasarılarını komisyondan Genel Kurula sunarken metinlerdeki ifade hatalarını düzeltmeyi ihmal etmemiştir. Örneğin 26 Mayıs 1934 tarihli oturumda *Nafia Vekâleti Teşkilat Kanunu* görüşülürken, madde metinlerinde yaptığı tashihler tutanaklara geçmiştir. Tasarının ilgili maddesindeki gereksiz ifadeleri çıkarmayı önererek “*Efendim, bunları kaldırmakta bir mahzur görmüyoruz, ibareyi tashihdir... ‘Nafia vekâletine merbut olup vekâletin emir ve idaresi altında’ cümlesi kalkacak, onun yerine ‘Bu iki umum müdürlük hususî kanun*

¹²¹ **Hakimiyeti Milliye**, 23 Mayıs 1933, s. 1-2; **TBMM ZC**, Devre: IV, Cilt: 15, İçtima: 2, 20.05.1933, s. 212-245.

¹²² **Cumhuriyet**, 8 Kasım 1933, s. 2.

¹²³ **Hakimiyeti Milliye**, 10 İkinciteşrin 1934, s. 2; **Milliyet**, 9 Teşrinisani 1934, s. 5.

ve nizamnameleri dairesinde idare olunur' denecektir" diyerek metni düzeltirmiş, kanunun daha anlaşılır ve tutarlı hale gelmesine katkı sağlamıştır¹²⁴.

Soyadı Kanunu kabul edildikten sonra 28 Kasım 1934'te Cumhuriyet gazetesinde "Bütün ulus soyadı bulmakla meşgul" başlıklı bir haber çıkmış ve bu haberde Aziz Samih Bey'in soyadı "Elker" olarak geçmiştir¹²⁵. Hakimiyeti Milliye'de de Aziz Samih Bey'in soyadı "Elber" olarak geçmektedir¹²⁶. Milliyet'te de "Elker" olarak geçmektedir¹²⁷. Burada bir yazım yanlışlığı söz konusu değil ise Aziz Samih Bey, önce Elker soyadını almış daha sonra İter olarak değiştirmiştir.

Aziz Samih Bey, 1935 seçimlerinde üçüncü defa aday gösterilmiş ve Erzincan'dan 130, Kemah'tan 49, Refahiye'den 55, Kuruçay'dan 29, Pülümür'den 33, Kığı'dan 84 oy almak suretiyle toplamda 380 oyla tekrar milletvekili seçilmiştir.¹²⁸ Bu dönemdeki faaliyetleri Cumhuriyet devrimlerinin halk nezdinde benimsenmesi ve yerel uyarlamalarının sağlanması üzerine yoğunlaşmıştır. Erzincan'da kültürel faaliyetlerin, eğitim ve öğretimin yaygınlaşmasına katkı sunmuş, ayrıca yerel basınla olan temaslarını sürdürmüştür. 7 Mart 1935'te Nafia Encümeni'ne seçilmiştir¹²⁹. 9 Kasım 1936'da tekrar Nafia Encümeni'ne reis seçilmiştir¹³⁰. 5 Kasım 1937'de yeniden Nafia Encümeni'ne reis seçilmiştir¹³¹. 7 Ekim 1938'de yine Nafia Encümeni seçilmiştir¹³². Yine 1939 ve 1940'da da Nafia Encümeni'ne seçilmiştir¹³³. 27 Aralık 1938'de toplanan CHP Fevkalade Kongresi'nde bir konuşma yapmış ve "bu içtimain ehemmiyetini, Atatürk'ün eşsiz büyüklüğünü ve İnönü'nün seçilmesindeki büyük isabeti tebarüz ettiren hitabelerde" bulunmuştur¹³⁴.

Aziz Samih Bey, Meclis'in 11 Kasım 1935 tarihli oturumunda *Askerlik Mükellefiyeti Kanunu'nun değiştirilmesi* görüşülürken, Aziz Samih Bey madde

¹²⁴ TBMM ZC, Devre: IV, Cilt: 23, İçtima: 3, 26.05.1934, s. 265-267.

¹²⁵ Cumhuriyet, 28 Kasım 1934, s. 5.

¹²⁶ Hakimiyeti Milliye, 27 İkinciteşrin 1934, s. 5.

¹²⁷ Milliyet, Hakimiyeti Milliye, 28 Teşrinisani 1934, s. 6.

¹²⁸ TBMM Arşivi, SM_689_1_5.

¹²⁹ Milliyet, 8 Mart 1935, s. 6; Ulus, 8 Mart 1935, s. 5.

¹³⁰ Cumhuriyet, 10 İkinciteşrin 1936, s. 8; Ulus, 10 Sontesşrin 1936, s. 6.

¹³¹ Cumhuriyet, 6 İkinciteşrin 1937, s. 8; Tan, 6 İkinciteşrin 1937, s. 1; Ulus, 6 Sontesşrin 1937, s. 8.

¹³² Ulus, 8 Sontesşrin 1938, s. 8.

¹³³ Cumhuriyet, 11 Nisan 1939, s. 9; Cumhuriyet, 9 İkinciteşrin 1940, s. 1.

¹³⁴ Cumhuriyet, 27 Birincikanun 1938, s. 9.

metninde geçen “ilk köy heyeti ihtiyarîyesi” ibaresindeki “ilk” kelimesinin lüzumsuz olduğunu belirtmiştir. “*(İlk köy heyeti ihtiyarîyesi) diyor. Bu ‘ilk’ kelimesi zaidir*” diyerek yaptığı bu düzeltme teklifi kabul edilmiş ve kanun metninden gereksiz kelime çıkarılmıştır¹³⁵. Bu durum, Aziz Samih Bey’in sadece önemli konularda değil, kanun teknisyenliği gerektiren ayrıntılarda da titizlikle çalıştığını ve Meclis içtüzüğüne uygun olarak sözlü önermeler verdiğini göstermektedir.

1935 sonrasında da Aziz Samih Bey, TBMM’de hem bölgesini ilgilendiren konularda söz almış hem de ulusal meselelerde hükümete destek vermiştir. Tek parti döneminin bir milletvekili olarak hükümet tasarılarını destekleyen bir tavır sergilemiş, ancak aynı zamanda Doğu Anadolu’nun ihtiyaçlarını gündeme getirmeye devam etmiştir. Örneğin, 28 Nisan 1937 tarihli oturumda *Trabzon-İran transit yolu üzerinde otobüs ve kamyon işletilmesi* hakkında kanun görüşmelerinde, Nafia ve Bütçe encümenlerinin sözcüsü sıfatıyla ayrıntılı açıklamalar yapmıştır. Bu proje, Erzurum üzerinden İran’a karayolu ulaşımını devlet eliyle düzenlemeyi amaçlıyordu. Kanunun geneli üzerindeki müzakerede Diyarbakır Mebusu Kazım Sevüktekin’in kış aylarında yolun durumu ve işletmenin geliri hakkındaki sorularına karşılık Aziz Samih Bey, işletmenin her mevsimde işlemesi için tedbir alındığını ve mali konuların dengeye oturtulacağını ifade etmiştir. “*Kışın da işletmek için bütün tedbirler alınmıştır. Otomobillerin dört günde gitmesi için hazırlıklar yapılmıştır... Varidatı henüz tesbit etmedik, ilk tecrübe bu sene başlıyor. Yalnız şunu arz edeyim ki; şark vilâyetlerine postanın nakli ücreti olarak verilen para 90 bin liradır, bu paranın yarısı bu mıntıkaya (Trabzon-İran hattına) gitse, 50 bini İran’dan temin edilecektir... Memleketimizin dost ve kardeş İran memleketiyle sık ve rahat münasebetini temin edecek olan bu yol işletmesinin Devlet Demiryolları idaresine verilmesi, işin iyi başarılacağına bir teminattır*” diyerek hem teknik hem mali hususlarda Meclis’i aydınlatmıştır¹³⁶. Bu açıklamalardan sonra kanun maddeleri hızla oylanarak kabul edilmiştir. Aziz Samih Bey’in bu konuşması, onun Doğu illerinin ulaşım ve iletişim imkânlarını geliştirme

¹³⁵ TBMM ZC, Devre: V, Cilt: 6, İçtima: 1, 11.11.1935, s. 42-43.

¹³⁶ TBMM ZC, Devre: V, Cilt: 17, İçtima: 2, 28.04.1937, s. 146-149.

konusundaki hassasiyetini ve komşu ülke İran ile iyi ilişkileri teşvik eden projelere verdiği desteği ortaya koymaktadır.

1939 yılında dördüncü defa Erzincan milletvekilliğine aday olan Aziz Samih Bey, Erzincan'dan 111, Kemah'tan 50, Refahiye'den 60, Kuruçay'dan 32, Tercan'dan 85, Kemaliye'den 45 oy almak suretiyle toplamda 383 oyla seçilmiştir.¹³⁷ Mecliste vazifeye başladıktan sonra daha önceki dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de 6 Kasım 1939'da Nafia Encümeni'ne reis seçilmiştir.¹³⁸ Bu dönem, II. Dünya Savaşı'nın çıkması nedeniyle Türkiye'nin temkinli iç ve dış politikalara yöneldiği bir evreye denk gelmiştir. Aziz Samih Bey, askerî bilgisi ve hudut komisyonlarındaki tecrübesiyle bu dönemde Meclis içinde mütefekkir ve istikrarlı bir profil çizmeyi sürdürmüştür. Hudut meseleleri ve seferberlik planlaması gibi teknik konularda görüşleriyle dikkat çekmiştir. 1939 Depreminde Erzincan'da büyük hasar meydana gelmesi üzerine Meclis'te bir konuşma yaparak "Erzincan havalisinin iklimini herkes bilir. Memleket baştanbaşa harap olduğuna göre bu mevsimde orada çadır altında kalmanın ne demek olduğunu da herkes bilir. Binaenaleyh halkın daha beri taraflara naklini, yaralıların çocukları, kadınların memleket dahilinde barındırılmalarını daha faydalı görüyorum. Bunu rica ediyorum," demiştir.¹³⁹

1943 yılında yapılan genel seçimlerde yine Erzincan'dan milletvekili seçilmiştir. Merkezden 75, Kemah'tan 46, İliç'ten 36, Kemaliye'den 35, Refahiye'den 57 ve Tercan'dan 87 oy olmak üzere toplamda 336 oyla yeniden mazbatasını almıştır.¹⁴⁰ Bu dönemde yaşının ilerlemiş olmasına rağmen yasama faaliyetlerine etkin bir katılım göstermiş, milletle olan temasını kaybetmeden çalışmalarını sürdürmüştür. Doğu Anadolu'nun kalkınması, sosyal adaletin tesis edilmesi ve mebus-halk ilişkisinin kuvvetlendirilmesi konusunda katkıları olmuştur.

1946 Seçimlerinde CHP tarafından Kars'tan aday gösterilen Aziz Samih Bey, Merkezden 21417, Ardahan'dan 18104, Arpaçay'dan 15717, Çıldır'dan 8594,

¹³⁷ TBMM Arşivi, SM_689_1_6.

¹³⁸ Ulus, 7 Sontesrin 1939, s. 4.

¹³⁹ Cumhuriyet, 28 Birincikanun 1939, s. 5; Murat Arpacı, "Şehrin Çöküşü ve Hafıza Mekanının İnşası: 1939 Erzincan Depremi Üzerine", Kebikeç, S. 45, (2018), s. 229. (ss. 221-238).

¹⁴⁰ TBMM Arşivi, SM_689_1_7.

İğdır'dan 12071, Gölle'den 9687, Kağızman'dan 9050, Posof'dan 13140, Sarıkamış'tan 18191 ve Tuzluca'dan 6796 oy alarak toplamda 132767 oyla milletvekili seçilmiş ve 23 Temmuz 1946'da seçim mazbatasını almıştır.¹⁴¹ Kars'taki seçimlere Demokrat Parti katılmadığı için CHP 10 milletvekilliğinin tamamını kazanmıştır¹⁴². 1946'da Meclis tarafından Bayındırlık Komisyonu'na seçilmiştir¹⁴³.

Sonuç olarak Aziz Samih Bey'in TBMM'deki faaliyetleri, dönemin tek parti siyasetinde genellikle hükümet politikalarıyla uyumlu görünmekle birlikte, yöresel sorunların çözüme kavuşmasında gösterdiği ısrar ve çabayla dikkat çekmiştir. Özellikle Erzincan vilayeti altyapısı, demiryolu bağlantıları, posta ve ulaştırma hizmetleri, askerî tesis ihtiyaçları gibi konularda sık sık söz alarak bu meseleleri Meclis gündemine taşımıştır. Örneğin, Erzincan ve çevresinin demiryolu ile ana şebekeye bağlanması için verdiği mücadele, konuşmalarında açıkça görülmektedir. Yine 1938 yılında kabul edilen ve Erzincan'ın bazı ilçelerinin idari statülerine ilişkin kanun görüşmelerinde de bölge halkının taleplerini dile getirmiştir. Bu yönüyle, bölgesel kalkınma ve merkez-taşra arasındaki eşitsizliklerin giderilmesi hususunda aktif bir milletvekili profili sergilemiştir.

4. Kişiliği

Aziz Samih İlter, bir asker, diplomat, siyasetçi ve yazar kimliklerini bir araya getiren, hem teknik bilgiye sahip bir kurmay hem de derinliği olan bir yazar portresi çizmiştir. Onun kişiliğinin temelini, Harbiye ve Erkân-ı Harbiye'de aldığı disiplinli askeri formasyon oluşturmuştur. O, sadece iyi bir subay olmakla kalmamış, aynı zamanda teknik konularda yetkin bir uygulayıcı-teknokrat olmuştur. Hicaz Demiryolu hattı inşasındaki mühendislik görevinden, Samsun Sahil Demiryolları Komiserliği'ne kadar uzanan kariyeri, onun coğrafya, strateji ve lojistik alanındaki teknik bilgisine olan güveni göstermiştir.

¹⁴¹ TBMM Arşivi, SM_689_1_8.

¹⁴² İlyas Topçu, Nebahat Oran Arslan, "Kars'ta 1950-1954-1957 Milletvekili Seçimleri ve Demokrat Parti", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 58, (2017), s. 392. (ss. 389-407).

¹⁴³ *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1946, s. 2.

Mesleki kariyerindeki kararlılık ve vatanperverlik, özellikle Trablusgarp Harbi'ndeki gizli istihbarat ve lojistik görevinde zirveye ulaşmıştır. Bu hayati görevi sivil bir tüccar kimliğiyle (Hasan Talip takma adıyla) yürütmesi, onun yaratıcılığını, gözü pekliğini ve risk alabilme yeteneğini kanıtlamıştır.

Aziz Samih Bey'in kişiliğinin en belirgin yönlerinden biri, dönemin siyasi ve askeri olaylarına karşı eleştirel yaklaşabilmesidir. Öğrencilik yıllarında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılması ve bu sebeple yedi ay hapis yatması, onun erken yaşta hürriyet ve meşrutiyet ideallerini benimsemiş bir muhalif olduğunu göstermektedir.

Askerlik ve diplomatlık birikimi, onu Cumhuriyet döneminde etkin bir siyasetçi yapmıştır. Uzun yıllar Erzincan ve Kars milletvekili olarak TBMM'de görev alması, halk nezdindeki itibarını ve siyasi sürekliliğini ortaya koymuştur. Meclis'teki faaliyetleri, özellikle Nafia (Bayındırlık) Encümeni'ndeki çalışmalarıyla doğu illerinin kalkınmasına, demiryolu bağlantılarına ve ulaştırma sorunlarına odaklanmıştır. Kanun metinlerindeki ifade hatalarını düzeltecek kadar ayrıntıya dikkat eden bir yönü de bulunmaktadır.

Aziz Samih Bey, entelektüel yönü güçlü bir kişiliktir. Yabancı dillere olan hâkimiyeti ve özellikle tarihî kaynaklara olan ilgisi ileri boyuttadır. Özellikle “Şimalî Afrika'da Türkler” adlı eserinde kullandığı coğrafi-tarihi yöntem, onun akademik bir bakış açısına da sahip olduğunu göstermektedir. Zira kaynakları listesini başta vermiştir.¹⁴⁴

Aziz Samih Bey'in ayrıca aile bağlarına verdiği önem, yazdığı mektuplarda sergilediği sevgi ve bağlılık, onun sadece bir asker ya da diplomat değil; aynı zamanda şefkatli bir baba, duyarlı bir insan olduğunu da göstermiştir. Kızı Belkız Hanım'a yazdığı mektuplar, onun iç dünyasını yansıtan, duygusal yönünü ortaya koyan önemli belgelerdir¹⁴⁵.

¹⁴⁴ Aziz Samih İler, **Şimali Afrika'da Türkler**, C. 1, İstanbul 1937, s. 3-5.

¹⁴⁵ Kızı Belkız'la yazışmaları için bkz. **İBB., Atatürk Kitaphı**, Bel_Mtf_048174.

5. Vefatı

Aziz Samih İlder, uzun ve çok yönlü bir hayatın ardından 2 Aralık 1948 tarihinde Ankara’da vefat etmiştir. Bu vefat haberi Cumhuriyet gazetesinde yer almış ve “Kars milletvekili Aziz Samih İlder, Ankara’da kalp sektesinden vefat etmiştir.” denilmiştir¹⁴⁶. Hayatının son dönemlerine kadar Türkiye Büyük Millet Meclisi çatısı altında görev yapmaya devam etmiş, son olarak Kars milletvekilliği görevinde bulunmuştur. Aziz Samih Bey, siyasi ve entelektüel faaliyetlerini neredeyse ömrünün son anına kadar sürdürmüş bir şahsiyettir. İlder’in vefatı, dönemin basınında sınırlı şekilde “vefat” ilanı şeklinde yer bulmuş, ancak onun ardında bıraktığı yazılı miras, entelektüel kimliğini bugüne taşımayı başarmıştır. Özellikle “Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas Hatıraları” ve “Trablusgarp Harbi’nin Gizli Cephesi” gibi çalışmaları, onun askerî ve diplomatik deneyimini ortaya koyan kaynaklar arasında yer almaktadır. Hayatı boyunca hem Osmanlı hem Cumhuriyet döneminde önemli görevlerde bulunmuş, özellikle sınır çizimi, diplomatik temsil, askerî kurmaylık ve milletvekilliği gibi farklı sahalarda üstlendiği görevlerle çok boyutlu bir kariyer sürdürmüştür. 2 Aralık 1948’de vefat eden Aziz Samih Bey, Cebeci Asri Mezarlığı’na defnedilmiştir.¹⁴⁷

¹⁴⁶ Cumhuriyet, 4.12.1948, s. 3; İlder, **Trablusgarp Harbi**, s. 7.

¹⁴⁷ İlder, **Kafkas Cephesi**, s. 3.

II. BÖLÜM

AZİZ SAMİH BEY'İN ESERLERİ HAKKINDA DEĞERLENDİRMELER

1. Taşkışla Hapishanesinde

Aziz Samih Bey'in *Vakit* gazetesinde on gün boyunca yayımlanan “Taşkışla Hapishanesinde” başlıklı tefrika serisi, 14 Eylül 1946'da başlayıp 23 Eylül 1946'da sona ermiştir. Bu eser, İkinci Abdülhamit döneminin siyasi yönetim anlayışına karşı yürütülen muhalefetin içyüzünü, tutuklanma sürecinin travmatik etkilerini ve askerî hapishane koşullarının insan üzerindeki yıkıcı izlerini derinlemesine bir otobiyografik anlatımla aktarmıştır. Aziz Samih Bey, bu on parçalık metin bütününde, kişisel tecrübesini Osmanlı Devleti'nin son döneminin siyasi durumuna bağlamıştır.

Taşkışla Hapishanesinde hatıraları, Aziz Samih Bey'in kendi siyasi kimliğinin sorgulanma anına çekilmesiyle başlar. Tefrikanın ilk yayımlanan kısmı, “Abdülhamid'i devirmek için kurulan cemiyete nasıl üye oldum” sorusuyla açılmış, bu durum, Aziz Samih'in genç yaşta dahil olduğu siyasi hareketin sertliğini ve Abdülhamid rejiminin buna karşı aldığı önlemlerin ciddiyetini ortaya koymuştur. Bu başlangıç, Aziz Samih'in siyasi bir suçtan yargılandığı iddiasını güçlendirmiştir. Zira devrinin mekteplilerinin bir kısmı gibi Aziz Samih Bey de Abdülhamid idaresine karşıdır ve onun karşısında yer alan İttihat ve Terakki'ye katılmıştır. Muhalif faaliyetleri sebebiyle de tutuklanmıştır¹⁴⁸.

Tutuklanma hadisesinin ardından gelen fiziki nakil süreci, Aziz Samih'in gözünden rejimin karanlık yüzünü simgesel bir dille ifade etmiştir. Nitekim devam eden kısmında, nakil aracını tasvir ederken, “Mizacı öttüren araba, caddeye inmiyerek karanlık sokaklara dalmıştı” demiştir. Aziz Samih'in bu cümlesi, sadece fiziksel bir yer değiştirmeyi değil, aynı zamanda siyasi muhaliflerin kamusal alanından “gizlice, zorla ve korkutucu bir şekilde sökülüp” alındıklarını sembolize etmiştir. Aziz Samih

¹⁴⁸ “Taşkışla Hapishanesinde”, *Vakit*, 14 Eylül 1946, s. 7.

Bey, istibdat olarak gördüğü Abdülhamid yönetiminin; muhaliflerini “karanlık sokaklara” sürerek toplumun gözünden saklama ve böylece toplumsal hafızayı manipüle etme çabası içerisinde olduğunu iddia etmiştir¹⁴⁹.

Taşkışla Hapishanesi'ne varış ve ilk temas, fiziksel baskı ve tecridin başlangıcını işaret etmiştir. Aziz Samih'in, “Kapısında süngülü bekliyen dolap kadar küçük hücreye tıklandım” şeklindeki ifadesi, hapishane şartlarının insanlık dışı darlığını ve üzerindeki askerî otoritenin sürekli ve somut tehdidini gözler önüne sermiştir. “Süngülü bekliyen” askerler, rejimin “kaba gücünün temsilcileri” olarak gösterilmiştir. Hücrenin küçüklüğüne yapılan vurgu ile de kişisel hürriyetin sınırlandırıldığını, insanın sadece hayatta kalmaya odaklandığı ilkel bir varoluşa indirgendüğünü vurgulamıştır¹⁵⁰. Hapishane duvarlarının ötesine geçilerek dönemin askerî sistemine dair kritik bir analiz, anlatının ilerleyen kısmında yer almıştır. Aziz Samih Bey, hapishanede edindiği gözlemlerden yola çıkarak, “Orduda atış ve manevra yoktu; Abdülhamit böyle şeylerden hoşlanmıyordu” tespitini aktarmıştır. Bu bilgi, tarihsel bir hakikati ifşa etmiş, Sultan Abdülhamit'in olası bir askerî darbe riskine karşı orduyu modernize etmek yerine, onu pasifize ederek kontrol altında tutma stratejisini açıkça göstermiştir. Bu durum, aynı zamanda Jön Türk hareketinin ordu içinde rahatlıkla kök salabilmesinin nedenlerinden birini açıklamıştır¹⁵¹.

Aziz Samih Bey, tefrikasının devamında ise tecrit edilmişliğe karşı verilen insani mücadeleyi ve dış dünyayla bağ kurma çabasını ön plana çıkarmıştır. Aziz Samih'in, dış dünyayla bağlantı kurma çabası olarak, “Halil çavuşu anneme benden haber götürmeğe razı ettim” dediği aktarılmıştır. Halil Çavuş karakteri, rejimin çarkları arasında sıkışmış, ancak yine de insani duygulara sahip olabilen bir aracı figürü temsil etmiştir. Bu olay, hapishane yönetiminin bile tam anlamıyla geçirimsiz olmadığını, ufak çaplı yolsuzluklar ya da kişisel ikna yöntemleriyle delinmeye açık olduğunu düşündürmüştür¹⁵².

¹⁴⁹ “Taşkışla Hapishanesinde”, **Vakit**, 15 Eylül 1946, s. 4.

¹⁵⁰ “Taşkışla Hapishanesinde”, **Vakit**, 16 Eylül 1946, s. 4.

¹⁵¹ “Taşkışla Hapishanesinde”, **Vakit**, 17 Eylül 1946, s. 4.

¹⁵² “Taşkışla Hapishanesinde”, **Vakit**, 18 Eylül 1946, s. 6.

19 Eylül tarihli tefrikada ise istibdat rejiminin yarattığı güvensizlik ve paranoya atmosferini, siyasi mahkûmların kendi aralarındaki iletişim zorlukları üzerinden işlemiştir. Karşılaştığı bir mahkûm hakkında duyduğu şüpheyi, “Belki hafiyedir diye 'Mizan terazi demektir!,'” sözüyle aktarmıştır. Bu cümle, iki yönlü bir anlam taşımıştır: “Mizan”, kelime anlamıyla terazi olsa da, İkinci Meşrutiyet öncesi dönemde Jön Türklerin önemli bir yayın organının adı olmuştur. Bu kelime oyunu, hapisane ortamında bile muhaliflerin siyasi kodlar ve şifreli dil kullanmak zorunda kaldığını, her an bir *hafiyeye* (casus) tarafından ihbar edilme korkusuyla yaşadıklarını da göstermiştir. Aziz Samih Bey’in Abdülhamid idaresine yönelik iddiaları bu yönde olmuştur¹⁵³. Sonrasında Divan-ı Harp’teki durumu ele almıştır. “Şimdi harp divanının korkunç âzaları karşısındayım!” feryadı, askerî mahkemelerin siyasi tutuklular üzerindeki psikolojik ağırlığını ve baskısını yansıtmıştır. Harp divanları, Abdülhamit döneminde muhalifleri etkisiz kılmak için kullanılan en önemli araçlardan biri olmuştur. Mahkeme salonunun tasviri, adaletin değil, otoritenin tecelli ettiği bir sahne olarak kurgulanmış, mahkûmun çaresizliği bu korkunç azalar karşısında vurgulanmıştır¹⁵⁴. Aziz Samih Bey, devamında, hapishanenin yarattığı derin psikolojik etkiye ve ruhsal çöküntüye odaklanılmıştır. Anlatıcı, Taşkışla’nın genel atmosferini tasvir etmek için güçlü bir metafor kullanmıştır: “Kışlayı, cenaze çıkmış bir konağın felaketli sessizliği sarmıştı”. Bu benzetme, hapishaneyi bir ölüm evine, umutsuzluğun ve yitirilmişliğin mekânına dönüştürmüştür. “Felaketli sessizlik,” sadece fiziksel bir sükûneti değil, aynı zamanda siyasi hareketin durdurulmuşluğunu ve ideallerin susturulmuşluğunu ifade etmiştir¹⁵⁵.

22 Eylül tarihli tefrikasında da askerî hiyerarşinin üst kademesiyle yaşanan sıra dışı bir karşılaşma aktarılmıştır. Anlatıcının “Komutanın odasına girince Çerkes Mehmet Paşayla karşılaştım” şeklindeki ifadesi, siyasi mahkûmun rejimin üst düzey temsilcileriyle yaşadığı anlık yüzleşmeyi dramatize etmiştir. Bu karşılaşma, mahkûmların hayatları üzerindeki mutlak yetkinin kimlerin elinde olduğunu somutlaştırmış, hapisane duvarları içinde dahi iktidar ilişkilerinin ne denli karmaşık

¹⁵³ “Taşkışla Hapishanesinde”, **Vakit**, 19 Eylül 1946, s. 4.

¹⁵⁴ “Taşkışla Hapishanesinde”, **Vakit**, 20 Eylül 1946, s. 4.

¹⁵⁵ “Taşkışla Hapishanesinde”, **Vakit**, 21 Eylül 1946, s. 6.

olduğunu göstermiştir¹⁵⁶. Nihayetinde Aziz Samih Bey yargılamanın sonucunda beraat etmiş ve okuluna geri gönderilmiştir. Nitekim son tefrikada yargılama sürecinin nihai sonucunu ve Sultan Abdülhamid'in kararnamesini ortaya koymuştur. Aziz Samih'in "Abdülhamit idam yerine, gençlerin sürülmesini irade etmişti" şeklindeki beyanı, dönemin siyasi adaletinin son hükmünü belirtmiştir. Bu durum Abdülhamid'in genel siyasetiyle de uyumlu bir tavidir. Abdülhamid genel itibariyle idam yerine sürgün cezasını tercih etmiştir. Ayrıca idam yerine sürgünün tercih edilmesi, rejimin, muhalefeti tamamen yok etmektense, onu merkezden uzaklaştırarak kontrol altında tutmayı amaçladığını göstermiştir¹⁵⁷.

Bu on tefrika boyunca Aziz Samih Bey, sadece kendi Taşkışla tecrübesini aktarmakla kalmamış, aynı zamanda Abdülhamid'in "istibdat" olarak değerlendirilen yönetim mekanizmasını, Jön Türk hareketinin ruhunu, hapishane hayatının psikolojisini ve askerî yargulamaların niteliğini kronolojik bir akış içinde ele almıştır.

2. II. Abdülhamit Devrinde Hafiyelik ve Jurnalcilik

Aziz Samih Bey'in kaleme aldığı ve Vakit gazetesinde tefrika edilen "II. Abdülhamit Devrinde Hafiyelik ve Jurnalcilik" başlıklı on dört bölümden oluşan yazı dizisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemine damgasını vurmuş olan II. Abdülhamid'in (1876-1909) "istibdat yönetimi"ni karakterize eden muhbirlik (jurnalcilik) ve gizli polislik (hafiyelik) sistemini ele almıştır. Bu tefrikalar, sadece dönemin siyasi baskı ortamını değil, aynı zamanda bu sistemin toplumsal hayatın en mahrem köşelerine dek nasıl sızdığını, bireylerin psikolojisini nasıl şekillendirdiğini ve sonuçta devletin çöküşüne giden süreçte nasıl bir rol oynadığını kronolojik olarak gözler önüne sermiştir.

Tefrikanın başlangıcı, Sultan II. Abdülhamit'in bu yaygın gözetim ağını kurmasındaki kişisel ve psikolojik temellere odaklanmıştır. Padişahın, daha şehzadelîği döneminde dahi jurnalcilik faaliyetleriyle ilgilenmiş olduğunu iddia etmiştir. Bu durum, sistemin bir siyasi stratejiden ziyade, Padişah'ın derin

¹⁵⁶ "Taşkışla Hapishanesinde", **Vakit**, 22 Eylül 1946, s. 4.

¹⁵⁷ "Taşkışla Hapishanesinde", **Vakit**, 23 Eylül 1946, s. 4.

güvensizliğinden ve karakter yapısından kaynaklandığını düşündürmüştür. Aziz Samih Bey, Abdülhamid'in hem paraya karşı aşırı düşkünlüğü hem de “kendinden korkulması” arzusunun bu sistemi bir araç olarak kullanmasında etkili olduğunu belirtmiştir. Bu kişisel zaafların, jurnalcılığı bir devlet politikası haline getirdiğine işaret edilmiştir. Sistemin, bizzat Padişah'ın en yakın çevresini dahi kapsadığı, hatta kardeşlerine ve veliahtlarına bile jurnal parası gönderilerek onların gözetim altında tutulduğu kaydedilmiştir¹⁵⁸. Bu, Abdülhamit'in korku ve güvensizlik rejiminin, devleti yöneten çekirdek kadroyu bile nasıl bir paranoya çemberine aldığını göstermiştir.

Tefrikaların ilerleyen bölümlerinde, hafiyelik mekanizmasının genişliği ve finansal boyutu detaylandırılmıştır. Sultan Abdülhamit'in hafiyelere yılda yaklaşık 300 bin altın gibi devasa bir meblağ tahsis ettiği belirtilmiştir. Bu meblağ, sistemin devlet bütçesi içindeki ağırlığını ve Padişah'ın bu gözetim ağına verdiği önemi ortaya koymuştur. Jurnal ağı; asker, sivil, hoca ve esnaf gibi toplumun hemen her kesiminden insanı içine almış, böylece Osmanlı Devleti'nin her köşesi bir muhbir tarafından gözetlenir hale gelmiştir. Aziz Samih Bey, jurnallerin büyük bir kısmının yalan ve uydurma olmasına rağmen, padişahın daima “en çok hamiyet gösterenlerden” korktuğunu vurgulamıştır. Bu ifade, Abdülhamit'in, yalan jurnalleri bile kendi otoritesini pekiştirmek için kullandığını ve bu yolla toplumsal güveni sistematik olarak zedelediğini düşündürmüştür. Yalanın ve iftiranın, Padişah'ın paranoyasıyla birleşerek nasıl bir iktidar aracı haline geldiği bu tefrikada açıkça görülmüştür¹⁵⁹.

Aziz Samih Bey, tefrika serisinde, sistemin keyfilliğini ve en üst düzey bürokratları bile nasıl etkilediğini çarpıcı olaylarla desteklemiştir. Sadrazam Halil Rıfat Paşa'nın yaşadıkları ve “bir kelime için sürgün edilen hoca” vakası, en küçük bir şüphenin veya yanlış anlaşılmanın bile büyük cezalara yol açabildiğini örneklemiştir. Bu durum, II. Abdülhamid döneminde hukukun üstünlüğünden ziyade, padişahın şahsi iradesinin ve hafiyelerin keyfi raporlarının belirleyici olduğunu göstermiştir. Hafiyelerin, bir yandan sarayda dalkavukluk ederken, diğer yandan maaş karşılığında jurnal topladıkları anlatılmış, bu da muhbirliğin bir meslek haline geldiğini ve ahlaki

¹⁵⁸ “II. Abdülhamit Devrinde Hafiyelik ve Jurnalcılık”, **Vakit**, 9 Temmuz 1944, s. 2.

¹⁵⁹ “II. Abdülhamit Devrinde Hafiyelik ve Jurnalcılık”, **Vakit**, 10 Temmuz 1944, s. 2.

değerlerin bu uğurda nasıl aşındığını ortaya koymuştur¹⁶⁰. Tıbbiye ve Harbiye gibi önemli mekteplerdeki hafiyeler arasındaki mücadeleler ve öğrencilerin gözetim altında tutulması, genç nesillerin nasıl bir baskı ortamında yetiştirildiğini ortaya koymuştur¹⁶¹. Eğitim kurumları, sadece bilim yuvaları olmaktan çıkmış, birer gözetim ve denetim alanına dönüşmüştür. Daha da dikkat çekici olanı, kadın hafiyeler meselesi ve jurnalciliğin moda ve gündelik hayat üzerinden nasıl işlediği konusudur. Aziz Samih Bey, kadınların da bu istihbarat ağında yer aldığını, hatta “Alafranga” giyim tarzı ve yeni moda akımları üzerinden birbirlerini jurnal ettiklerini aktarmıştır. Alafranga giyinen kadınların takibata uğradığı, geleneksel şalvar giyenlerin ise padişahın takdirini kazandığı örneklerle açıklanmıştır¹⁶². Bu, jurnalciliğin sadece siyasi muhaliflerle sınırlı kalmadığını, padişahın muhafazakâr dünya görüşüne uygun bir toplumsal normu dayatmak için de kullanıldığını göstermiştir. Bu boyutuyla tefrika serisi, II. Abdülhamid “istibdadı”nın sosyokültürel alandaki etkilerine dair önemli ipuçları sunmuştur. Abdülhamid idaresinin muhaliflere yönelik katı tutumu sert eleştirilere sebep olmuştur.

Hafiyelik sisteminin ideolojik kontrol boyutu da tefrikalarda geniş yer bulmuştur. Basın ve yayın üzerindeki sansür, jurnalcilik mekanizmasının en önemli uygulama alanlarından biri olmuştur. II. Abdülhamid’e verilen jurnaller, sansür talimatnamesi ve gazetelerdeki hafiyelerin rolleri incelenmiştir. Özellikle “zararlı” görülen kitapların ve yayınların nasıl tetkik edildiği ve toplandığı anlatılmıştır. Kitapların sayfalarının kesildiği, yırtıldığı ve hatta Beşiktaş tramvay deposundaki fırınlarda yakıldığı bilgisi paylaşılmıştır¹⁶³. II. Abdülhamid’in bu politikaları, dönemin “entelektüel hayatı”nın boğulmaya çalışıldığı ve Padişahın tekeline dönük eleştirilere sebep olmuştur.

Tefrikanın bir diğer odak noktası, yurt dışındaki Jön Türk muhalefeti ve onların yayınlarına karşı yürütülen mücadeledir¹⁶⁴. Jön Türk gazetelerinin memlekete nasıl sokulduğu ve bu gazetelerin yarattığı tehdit algısı ele alınmıştır. Jurnalciliğin, dış

¹⁶⁰ “II. Abdülhamit Devrinde Hafiyelik ve Jurnalcilik”, **Vakit**, 10 Temmuz 1944, s. 2.

¹⁶¹ “II. Abdülhamit Devrinde Hafiyelik ve Jurnalcilik”, **Vakit**, 11 Temmuz 1944, s. 2, 5.

¹⁶² “II. Abdülhamit Devrinde Hafiyelik ve Jurnalcilik”, **Vakit**, 11 Temmuz 1944, s. 2, 5.

¹⁶³ “II. Abdülhamit Devrinde Hafiyelik ve Jurnalcilik”, **Vakit**, 12 Temmuz 1944, s. 2.

¹⁶⁴ “II. Abdülhamit Devrinde Hafiyelik ve Jurnalcilik”, **Vakit**, 13 Temmuz 1944, s. 2.

muhalefeti bertaraf etme ve ülke içindeki destekçilerini bulma konusunda nasıl kullanıldığına dair ayrıntılar sunulmuştur. Aziz Samih Bey'in bahsettiği "dört türlü jurnal" konusu, hafiyelik sisteminin karmaşık ve çok katmanlı yapısını çözümlenmeye yardımcı olmuştur.

Sistemin keyfiliği ve toplumsal sonuçları, "Bir düğün komedyası" gibi sosyal yaşamdan alınan örneklerle pekiştirilmiştir. Padişah'ın, düğünlere dahi hafiyeler göndererek gözetim yaptırması, hayatın en özel anlarının bile devletin denetiminden kaçamadığını ortaya koymuştur¹⁶⁵. Bu, bireylerin sürekli bir şüphe ve korku ikliminde yaşadığını, en masum toplumsal faaliyetlerin bile politik bir anlam taşıyabildiğini göstermiştir. Ancak Aziz Samih Bey, sadece baskı mekanizmasının gücünü değil, aynı zamanda bu mekanizmanın insan unsurunun dramını da tefrikada yansıtmaya çalışmıştır. Hafiyelerin birçoğunun, kendilerinden beklenen raporları hazırlarken, aslında yoksulluk ve perişanlık içinde yaşadıkları, bazılarının bu işi bir "ekmek parası" için yaptıkları gerçeği vurgulanmıştır¹⁶⁶. Bu, jurnalcılık sistemini hem bir baskı aracı hem de "ekonomik bir sömürü mekanizması" olarak görme imkânı tanımıştır. Bu yoksul hafiyeler, hem sistemin kurbanı hem de uygulayıcısı olmuşlardır.

Tefrikanın son kısımları, hafiyelik sisteminin yıkılışını ve Meşrutiyet'in ilanından sonra yaşanan tasfiye sürecini ele almıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra halkın duyduğu büyük rahatlama ve sistemin utanç verici yükünden kurtulma isteği açıkça tasvir edilmiştir. Hafiyelik yüzünden iyilik görenlerin bile bu utanç verici sistemin kalkmasından memnuniyet duydukları aktarılmıştır. Aziz Samih Bey'in aktarmında; jurnalciliğin toplumsal vicdanda nasıl bir yara açtığı ve fayda sağlayanlar için bile kabul edilemez bir leke olduğunun ortaya konulduğu iddia edilmiştir. II. Abdülhamid'in, tahttan indirildikten sonra bile hafiyelerin isimlerinin üzerini bir süngerle sildiği ve kötülüğün izlerini silmeye çalıştığı, ancak sistemin bıraktığı tahribatın kolay kolay giderilemediği de tefrikada anlatılmıştır¹⁶⁷.

¹⁶⁵ "II. Abdülhamit Devrinde Hafiyelik ve Jurnalcılık", **Vakit**, 16 Temmuz 1944, s. 2.

¹⁶⁶ "II. Abdülhamit Devrinde Hafiyelik ve Jurnalcılık", **Vakit**, 17 Temmuz 1944, s. 2.

¹⁶⁷ "II. Abdülhamit Devrinde Hafiyelik ve Jurnalcılık", **Vakit**, 19 Temmuz 1944, s. 2.

Aziz Samih Bey'in "II. Abdülhamit Devrinde Hafiyelik ve Jurnalcilik" tefrika serisi, II. Abdülhamid rejiminin yalnızca siyasi bir olgu olmadığını, aynı zamanda bir sosyo-psikolojik olgu olduğunu ortaya koymuştur. Aziz Samih Bey, bu sistemi sadece kurumları ve işleyişiyle değil, aynı zamanda insan faktörü, motivasyonları ve toplumsal yansımalarıyla da ele almıştır. Tefrikalar, dönem tarihçiliğine bir tanıklık metni olarak önemli bir katkı sağlamıştır. Özellikle Padişah'ın kişisel korkularının devlet aygıtına nasıl yansıdığı yönündeki değerlendirmeler genel okumalara uygun değerlendirmelerden oluşmaktadır. Sonuç olarak, bu tefrikalar, II. Abdülhamid devrindeki hafiyelik ve jurnalcilik üzerine yapmış olduğu değerlendirmeleriyle önemlidir.

3. Şimali Afrika'da Türkler

Aziz Samih İlter'in Erzincan Mebusu iken kaleme aldığı ve 1937 senesinde Gazete Matbaa Kütüphane tarafından neşredilen iki ciltlik *Şimali Afrika'da Türkler* adlı eseri, Osmanlı tarih yazıcılığında genellikle yüzeysel bilgilerle geçiştirilmiş olan bir coğrafyanın müstakil olarak ele alınması ve tetkiki gerekliliğinden doğmuştur. İlter, Kuzey Afrika'nın Türk milletinin çelik bilekli kahramanları olan Barbaros Hayreddin Paşa gibi şahsiyetlerin mücadelesiyle Türklüğe mal edilmiş bir vatan parçası olduğu fikrini işlemiştir. Eser, Hazine-i Evrak'ta bulunan ve daha evvel neşredilmemiş olan Divan-ı Hümayun Mühimme Defterleri'nden istifade ederek kaleme alınmıştır. Bu nadir vesikaların, Garp Ocakları'nın İstanbul ile olan resmî ve gizli muhaberatını açığa vurarak, bölgedeki Türk idaresinin mahiyetini detaylı bir şekilde izah etmiş olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, konunun uluslararası perspektiften de değerlendirilmesi amacıyla, mevcut sınırlı yerli kaynakların yanı sıra, bilhassa Fas'ın dâhili olaylarını ve Avrupa devletleriyle olan münasebetlerini derinlemesine ele alan pek çok yabancı literatüre de müracaat edilmiştir¹⁶⁸. Nihayetinde yerli ve yabancı kaynaklara dayanılarak bu eser ortaya konulmuştur.

Eserin birinci cildi, Şimali Afrika'nın coğrafi yapısından başlayarak, Türk hâkimiyetinin tesisine kadarki tarihsel süreci kronolojik bir şekilde ele almıştır. İlter,

¹⁶⁸ İlter, *Şimali Afrika'da Türkler*, C. 1, s. 3-5. (Eserin Vakit gazetesindeki bir reklamı için bkz. *Vakit*, 4 Ağustos 1934, s. 1. (Ek.-4).

coğrafi hudutları kesin olarak tayin edilmemiş olsa da, eski medeniyeti sebebiyle daima hariç tutulan Mısır dışındaki Trablusgarp, Tunus, Cezayir ve Fas kıtalarını Şimali Afrika tabirine dahil etmeyi tercih etmiştir. Bu geniş bölgenin, tarih boyunca Araplar tarafından Magrib-i Ednâ, Magrib-i Evsat ve Magrib-i Aksâ gibi farklı isimlerle zikredilmiş; Osmanlı Türkleri tarafından ise zaptedilen yerlerin genel itibarıyla “Garp Ocakları” adıyla anılmıştır¹⁶⁹. Coğrafi olarak Fas, Cezayir ve Tunus topraklarının büyük bir kısmının, İspanya’daki Sierra Nevada dağlarıyla aynı jeolojik döneme ait olan ve müştereken Atlas Dağları sistemi olarak adlandırılan silsilelerle kaplanmış olduğu belirtilmiştir. Eserde, bölgenin yerli ahalisi olan Berberilerin kökeni meselesi tartışılmış, Aziz Samih Bey’in, kumral ırkın Orta Asya’dan gelen Türk göçlerinin tesiri altında olabileceği yönünde bir hipotez ortaya koymuş olduğu görülmüştür. Tarih öncesi ve ilkçağlarda daima müstemleke edilen bu arazinin, M.Ö. 800 senesinde Fenikelilerin Kartaca’yı kurmasıyla Akdeniz medeniyetinin bir parçası hâline geldiği, ancak Roma İmparatorluğu ile girişilen Pön Savaşları neticesinde siyasî bağımsızlığını kaybetmiş olduğu kaydedilmiştir. Romalılar tarafından eyaletlere taksim edilen bölgenin, Vandal (M.S. 429) ve Bizans (M.S. 533) istilaları sebebiyle beş asırlık sulh ve sükûn dönemini nihayete erdirmiş olduğu saptanmıştır¹⁷⁰.

İslamiyet’in bölgeye gelişiyle beraber, 7. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar pek çok Arap ve Berberi hanedanlığının bu topraklarda hüküm sürdüğü görülmüştür. Ukbâ bin Nâfi komutasındaki Arap ordularının Trablusgarp’ı zapt ettiği, ardından Emeviler döneminde Kırvan’ın kurulduğu ve Ukbâ’nın Tanca’ya kadar ilerlediği bildirilmiştir. Fatımîlerin halifesinin veziri, Hilalilere, halifenin memleketi kendilerine verdiğini tebliğ etmiş ve sonra doğunun istilasına yollamıştır. Bu istila yüzündendir ki Araplar da garp yolunu tutmuşlar. Yaklaşık 200 bin kişi böylelikle Şimali Afrika’ya yayılmıştır. Bölgede Arapça yayılmıştır¹⁷¹. Eserin odaklandığı kırılma noktasının ise, 1492 senesinde Endülüs’teki Gırnata’nın düşmesiyle İspanya’dan Kuzey Afrika sahillerine sığınmak zorunda kalan Moriskoların gelişi olduğu belirtilmiştir. Bu kitlesel göçün,

¹⁶⁹ İter, **Afrika’da Türkler**, C. 1, s. 4-5.

¹⁷⁰ İter, **Afrika’da Türkler**, C. 1, s. 7, 16-21.

¹⁷¹ İter, **Afrika’da Türkler**, C. 1, s. 22-25, 32-33.

Hıristiyanlara karşı amansız bir deniz cihadını başlattığı ve İspanya'yı sahil kentlerini işgal etmeye sevk ettiği vurgulanmıştır¹⁷².

Bu kargaşanın hâkim olduğu siyasî zeminde, Oruç Reis ve Hızır Reis kardeşler, Kuzey Afrika sahnesinde zuhur etmişlerdir. Oruç Reis'in Rodos şövalyelerince esir edilip kurtulmasıyla başlayan bu destansı serüven, Tunus Beyi'nden aldıkları müsaade ile Halku'l-Vâd'ı üs edinerek Akdeniz'de kazandıkları şöhretle perçinlenmiştir. Oruç Reis'in Bicâye (Bujiye) kuşatmasında kolunu kaybetmesine rağmen azminin azalmadığı, bilakis İspanya zulmünden kurtarılması gereken Endülüs Müslümanlarına karşı sorumluluk bilincini daha da pekiştirmiştir. Kardeşinin şehadetinin ardından Cezayir'i zapt eden Oruç Reis, Tlemsen seferinde İspanyollarla ittifak kuran yerel kuvvetlere karşı verdiği mücadelede 1518 yılının Ağustos ayında şehit düşmüştür. Oruç Reis'in yerine geçen Hızır Reis (Barbaros Hayreddin Paşa), Cezayir'i derhal Osmanlı Padişahı'na bağlayarak, buranın sadece bir korsan yatağı değil, disiplinli ve muntazam bir Osmanlı eyaleti olmasının temellerini atmıştır¹⁷³.

Eserin ikinci cildi, Şimali Afrika'daki Türk hâkimiyetinin kurumsallaşması ve üç Garp Ocağı'nı (Cezayir, Tunus, Trablusgarp) detaylı bir şekilde ele almıştır. Cezayir'deki Osmanlı idaresini, Beylerbeyiler Devri (1518-1659), Ağalar Devri (1659-1671) ve Dayılar Devri (1671-1830) olmak üzere üç ana döneme ayırmıştır¹⁷⁴. Özellikle Tunus'ta alınmış bir idare şekli olan Dayılık Sistemi, Dayı'nın genellikle denizci zümresinden seçilmesi ve Divan ile birlikte ülkeyi kayd-ı hayat şartıyla yönetmesi esasına dayanmıştır. Ancak bu sistem, Dayı'nın hayatını sürekli bir suikast tehlikesi altında bırakmış, Dayıların bir kısmı Yeniçeri zorbaları tarafından katledilmiştir. Bu durum, merkezi otoritenin zafiyetini ve Yeniçeri Ocağı'nın siyasî hayattaki mutlak nüfuzunu açıkça göstermiştir¹⁷⁵.

Eserde mali yapı hakkında da değerlendirmeler yapılmıştır. Örneğin Cezayir'in mali yapısında, Akdeniz'deki deniz gazası (korsanlık), ordunun (Yeniçeriler) ulufesini ve devletin diğer masraflarını karşılayan en mühim gelir kaynağını teşkil etmiştir. Bu

¹⁷² İlter, **Afrika'da Türkler**, C. 1, s. 52-55.

¹⁷³ İlter, **Afrika'da Türkler**, C. 1, s. 66-85.

¹⁷⁴ İlter, **Afrika'da Türkler**, C. 1, s. 23.

¹⁷⁵ Aziz Samih, **Şimali Afrika'da Türkler**, C. 2, İstanbul 1937, s. 3-6.

durum, Cezayir'i bir yandan sürekli bir savaş ekonomisine mahkûm etmiş, diğer yandan başta İspanya, Fransa, Hollanda ve İngiltere olmak üzere bütün Avrupa devletleriyle sürekli bir çatışma halinde tutmuştur. Dayıların karşılaştığı mali sıkıntılar ve bütçe açıkları, Bakri ve Busnaş gibi Yahudi ailelerin siyasî sahneye çıkmasına ve Dayıların bankerleri, siyasi müşavirleri ve hatta gayri resmi kralları konumuna yükselmesine yol açmıştır¹⁷⁶.

Eserde, Dayılar Devri'nde'nin askeri ve siyasi olaylarına da yer verilmiştir. Fransızların Mareşal Destré ve Duguesne komutasındaki donanmalarla Cezayir'i bombardıman teşebbüsleri anlatılmış ve Dayıların kararlı mukabelesiyle bu bombardımanın geri püskürtülmüş olduğu belirtilmiştir. Aynı zamanda İspanya'nın General O'Reilly komutasındaki büyük Haçlı ordusuyla Cezayir'e karşı giriştiği 1776 yılındaki büyük taarruzun, Türk ve yerel kuvvetlerin emsalsiz savunmasıyla ağır bir hezimetle neticelenmiş ve "Cezayir'in alınamaz olduğu" kanaatini Avrupa kamuoyunda pekiştirmiş olduğu belirtilmiştir¹⁷⁷.

Tunus'ta ise Türk hâkimiyetinin, Cezayir'den farklı olarak, yerel beylerin hâkimiyet kurmasıyla tedricen otonom bir yapıya dönüşmüş olduğu gözlenmiştir. Hüseyin Paşa Sülalesi'nden gelen Ali Paşa'nın Beylerbeyilik unvanını alarak verasetle yönetmeye başlamasıyla irsî bir idare tesis etme çabalarının başladığı, ancak bu hareketin Cezayir'in Dayı Paşası İbrahim tarafından kuşatılmış ve Ali Paşa'nın Cezayir'e vergi vermeyi kabul etmesiyle geçici bir denge kurulmuş olduğu kaydedilmiştir¹⁷⁸.

Trablusgarp'ta ise, Barbaros Hayreddin Paşa'nın himayesinden sonra Turgut Reis'in bölgedeki emsalsiz faaliyetleriyle Türk hâkimiyetinin sağlam bir zemine oturmuş olduğu ifade edilmiştir. Turgut Reis'in Cirbe'de Haçlı donanmasını ağır bir yenilgiye uğratmasının, Osmanlı İmparatorluğu'nun Akdeniz'deki kudretini yeniden tesis etmiş olduğu vurgulanmıştır¹⁷⁹. Bölgenin, 1711 senesinde kurulan Karamanlı ailesinin irsî valiliği altında, zayıf bir Osmanlı bağlılığı ile idare edilmiş,

¹⁷⁶ İlter, *Afrika'da Türkler*, C. 2, s. 59-95.

¹⁷⁷ İlter, *Afrika'da Türkler*, C. 2, s. 8-14, 55-57.

¹⁷⁸ İlter, *Afrika'da Türkler*, C. 2, s. 38-39.

¹⁷⁹ İlter, *Afrika'da Türkler*, C. 2, s. 199-201.

Karamanlıların da korsanlık faaliyetlerine büyük ehemmiyet vermiş oldukları saptanmıştır¹⁸⁰.

Eserin bir diğer mühim bölümü ise Fas'ın (Mağrib-i Aksa) Türklerle olan ilişkisine tahsis edilmiştir. Hz. Ali soyundan geldiklerini iddia eden Şerif hanedanlarının (Sadiler, Filaliler) zuhuruyla Fas, hilafet iddiasıyla Osmanlı Devleti'ne rakip bir güç haline gelmiştir. Bilhassa Molay İsmail döneminde, Fas, sınır komşusu Cezayir'e karşı defalarca askeri harekât düzenlemiş, ancak Cezayir'deki disiplinli ve tecrübeli Türk kuvvetleri tarafından her seferinde ağır mağlubiyetlere uğratılmıştır. Molay İsmail'in Osmanlı padişahlarıyla eşit muamele görme ısrarı ve Cezayir'i tehdit etme siyaseti, bu iki Müslüman gücün sürekli bir çekişme halinde kalmasına sebep olmuştur¹⁸¹.

Netice itibarıyla, Aziz Samih İlter'in bu iki ciltlik çalışması, Şimal-i Afrika'daki üç Garp Ocağı'nın siyasî, idarî ve askerî dönüşümünü, kronolojiye riayet ederek incelemiş, Dayılar Devri'ndeki siyasî istikrarsızlığın (Yeniçeri zorbalıkları, mali açık, Yahudi nüfuzu) altında yatan temel nedenleri gün yüzüne çıkarmıştır. Osmanlı Arşivleri'nden elde edilen Mühimme Defteri kayıtları, Dayıların ve Beylerbeyilerin siyasetteki çelişkili duruşlarını, yani bir taraftan İstanbul'a resmî itaat arz etme zorunluluğunu, diğer taraftan ise fiilî bağımsızlık ve korsanlık yoluyla elde edilen gelirleri kaybetmeme direncini somut vesikalarla teyit etmiştir. Eser, Cezayir'in, Tunus ve Trablusgarp üzerindeki üstünlük kurma arayışını ve Fas'ın düşmanlığını, bölgedeki Türk hâkimiyetinin en önemli iç dinamikleri olarak tespit etmiştir. Eser, yerli ve yabancı kaynaklara dayanılarak meydana getirilmiştir. Bu yönüyle Kuzey Afrika'ya yönelik çalışmalar içerisinde öncü bir niteliğe sahiptir.

4. Trablusgarp Harbi'nin Gizli Cephesi

Aziz Samih İlter'in kaleme aldığı "Trablusgarp Harbi'nin Gizli Cephesi" adlı ve 1946 yılının Ekim ve Kasım aylarında Vakit gazetesinde yirmi dokuz tefrika olarak yayımlanmış olan bu eser¹⁸², Türk yakın tarihinin en kritik dönüm noktalarından biri

¹⁸⁰ İlter, *Afrika'da Türkler*, C. 2, s. 229-245.

¹⁸¹ İlter, *Afrika'da Türkler*, C. 2, s. 16-25.

¹⁸² İlter, *Trablusgarp Harbi*, s. 8.

olan 1911-1912 Trablusgarp Savaşı'na cephe gerisinden, yani lojistik, istihbarat ve diplomatik gayretler penceresinden ışık tutan nadide bir hatırat olarak bilim dünyasındaki yerini almıştır. Eser, sadece bir savaşın hikâyesini anlatmakla kalmamış, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki idari çöküntüyü, siyasi karmaşayı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yükselişini bir tanık sıfatıyla kayda geçirmiştir. İlder'in bizzat görev aldığı "Hususi Şube"nin faaliyetlerini merkeze alan bu çalışma, klasik askerî tarih anlatılarının ötesine geçerek, savaşın kaderini belirleyen çabaların, fedakârlıkların ve bürokratik engellerin izini sürmüş, böylece harp tarihçiliğine katkıda bulunmuştur.

Eserin ilk bölümleri, Trablusgarp Harbi'ne giden yolun siyasi ve idari zeminini hazırlamış, II. Abdülhamid dönemi yönetimine yönelik sert eleştirilerle başlamıştır. Aziz Samih Bey, Abdülhamid'in saltanatının devleti bir "bitkinlik hâli"ne soktuğunu, ordunun ve maliyenin kötü durumunu, hatta sözlüklerden dahi bazı kelimelerin yasaklandığını (revolte, révolution, détrôner gibi) bizzat yaşanmışlıkları ortaya koyarak ifade etmiştir. Kendi ifadesiyle, Avrupa'dan gelen yasaklı bir gazeteyi okuduğu için dahi yedi ay Taşkışla'da hapis yattığını belirtmesi, o dönemin baskıcı atmosferini çarpıcı bir biçimde okuyucuya hissettirmiştir. Meşrutiyet'in ilanının başlangıçta yarattığı coşkuya rağmen, kısa süre sonra devletin uluslararası arenada maruz kaldığı saldırıların ardı ardına geldiğini belirtmiş; Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakı ve İtalya'nın Trablusgarp'a yönelmesi, Osmanlı'nın güçsüzlüğünün somut göstergeleri olduğunu vurgulamıştır¹⁸³.

Trablusgarp'ın işgal sürecine dair kronolojik anlatımı, İtalya'nın bölgeye uzun süredir Banco di Roma gibi finansal kurumlar ve okullarla sızdığı gerçeğini vurgulamıştır. Osmanlı hükümetinin bu sızmaya karşı gerekli önlemleri almadığını, ancak Meşrutiyet'ten sonra bazı adımların atılmaya çalışıldığını aktarmıştır. İtalyanların, Osmanlı'nın askerî varlığının zayıf olduğu ve yeni valinin henüz göreve başlamadığı kritik bir zamanda harekete geçmesini, diplomatik bir saldırganlık olarak nitelendirmiştir. 28 Eylül 1911 tarihli yirmi dört saatlik ultiमतomla Osmanlı hükümetinin İtalyanlar için işgali kolaylaştırma emri vermesi talebinin reddedilmesi

¹⁸³ İlder, **Trablusgarp Harbi**, s. 23-27.

üzerine savaşın başladığını ve büyük Avrupa devletlerinin (İngiltere, Fransa, Avusturya) bu işgale zımnen razı olduklarını belirtmesi, dönemin uluslararası diplomasisinin gerçekliğini gözler önüne sermektedir¹⁸⁴.

Savaşın başlamasıyla birlikte, Enver Bey ve Mustafa Kemal Bey gibi genç, vatansever subayların gönüllü olarak bölgeye geçiş çabalarını anlatması, dönemin İttihatçı ruhunu yansıtmıştır. Özellikle, Mustafa Kemal'in başlangıçta Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa tarafından reddedilmesine rağmen ısrarları sonucu izin alabildiğini aktarması, geleceğin liderinin azmini ve kararlılığını küçük bir anekdotla resmetmiştir¹⁸⁵. Eserin asıl odak noktasını oluşturan gizli cephe çalışmaları, Trablusgarp'a deniz yolunun İtalyan donanması, kara yolunun ise İngiliz (Mısır) ve Fransız (Tunus) işgali altındaki topraklardan geçmesi nedeniyle tamamen kesilmiş olduğu gerçeği üzerine kurulmuştur¹⁸⁶. Bu durum, klasik savaş stratejilerinin geçersiz kaldığı, gayri nizami harp usullerinin ve gizli lojistik ağlarının zorunlu hâle geldiği bir ortamın doğmasına neden olmuştur.

Mahmut Şevket Paşa'nın emriyle kurulan ve ordunun diğer bürokratik birimlerinden bağımsız hareket eden "Hususi Şube"nin kuruluşu ve işleyişi hakkında eserde verilen bilgiler son derece önemlidir. Aziz Samih Bey'in bizzat bu şubede "Hasan Talip" adıyla bir tüccar kimliğine bürünerek Tunus'a gönderilmesi, o dönemde askerî istihbarat ve lojistiğin ne denli yaratıcı ve riskli yöntemlerle yürütüldüğünü göstermiştir. Bu şubenin, Genelkurmay kasasından ayrılan yüksek bir bütçeyle hareket etmesi ve hatta sevkiyatı denetleyen resmî maliye memurlarının dahi neyin gönderildiğinden haberdar olmaması, gizliliğe verilen önemin altını çizmiştir. İlter, yabancıların dahi yüksek kâr beklentisiyle vatanseverlik maskesi altında sevkiyat teklifleriyle geldiğini gözlemlemiş, bu durum cephe gerisi çalışmaların etik ve maddî boyutlarının karmaşıklığını ortaya koymuştur¹⁸⁷.

İlter'in Tunus'a varışı ve burada yürüttüğü faaliyetler, kitabın "gizli cephe" temasını en somut şekilde işlemiştir. Paris'te işleri organize etmeye çalışan Bay K.'nin

¹⁸⁴ İlter, **Trablusgarp Harbi**, s. 26-28.

¹⁸⁵ İlter, **Trablusgarp Harbi**, s. 31.

¹⁸⁶ İlter, **Trablusgarp Harbi**, s. 32-33.

¹⁸⁷ İlter, **Trablusgarp Harbi**, s. 33-37, 88.

(Abdülkerim Bey) İtalyan ajanlarıyla oyalanması üzerine, İlter'in kendi inisiyatifiyle ayrı çalışmaya karar vermesi, gizli görevlerin başarısının bireysel yetenek ve cesarete ne kadar bağlı olduğunu kanıtlamıştır. Tunus'a geçerken Fransızların Türk tebaasına çıkardığı vize ve ikamet zorluklarını aşmak için uyguladığı zekice manevralar (eşyaları kargo ile gönderip kendisinin demiryolu ile geçmesi), Fransız sömürge yönetiminin Osmanlı'ya karşı uyguladığı engellemeleri ve bu engellemelerin nasıl aşıldığını detaylandırmıştır. Özellikle, Fransız polis şefi Mösyö Leal'in kendisini tanımasına rağmen, genç Tunuslularla ilişki kurmaması şartıyla faaliyetlerine göz yumması, sömürge devletlerinin çıkarlarını koruma ve yerel milliyetçi hareketleri bastırma önceliklerini açığa vurmuştur. Mösyö Leal'in Tunuslular hakkındaki "yavaş huylu ve rahatını seven" bir kavim oldukları ve daha yıllarca Fransız idaresinde kalacakları yönündeki tahmini, sömürgecilerin yerel halka bakış açısını somutlaştırmıştır¹⁸⁸.

Lojistik faaliyetlerin en zorlu kısmı olan para ve mühimmat sevkiyatı, eserde geniş bir yer tutmuştur. Aziz Samih Bey, paranın huduttan geçirilmesi için yerli halka güvenmek yerine, sadece komisyon karşılığında çalışan İngiliz esnaf Artur'un yardımına başvurmak zorunda kaldığını anlatmıştır. Artur'un, 10 bin altını, otomobilinde dinamit taşıdığı yalanıyla Arapları korkutarak sınır hattından geçirmesi, o dönemde ahlakî sınırların ne denli esneklediğini ve vatan savunması uğruna her türlü gayri resmî yöntemin mübah görüldüğünü kanıtlamıştır¹⁸⁹. İlter'in bu gözlemi, yerel Arap halkının çoğunluğunun sadece din ayrılığı nedeniyle İtalyanlara karşı koyduğunu, milliyet ve hürriyet duygularının henüz gelişmediğini belirtmesiyle de desteklenmiştir. Hatta Derne vapuru ile gelen silahların bir kısmının, İtalyanların vaat ettiği 10'ar franga satılması gibi üzücü hadiselerin yaşanması, savaşın sadece cephede değil, cephe gerisindeki halkın motivasyonu ve sadakati boyutunda da kaybedildiğini göstermiştir¹⁹⁰.

Kitabın önemli değerlendirme noktalarından biri de, yerel direnişin liderlerinden beklenen katkının hayal kırıklığıyla sonuçlanmasıdır. Eserde, Şeyh Sünûsi'nin kırk bin asker ve topraklarla Trablusgarp'a geleceği söylentilerinin boş çıktığı,

¹⁸⁸ İlter, **Trablusgarp Harbi**, s. 24-52.

¹⁸⁹ İlter, **Trablusgarp Harbi**, s. 66-69.

¹⁹⁰ İlter, **Trablusgarp Harbi**, s. 32-33.

Şeyh'in aslında beklenenin aksine alelade bir tarikat lideri olduğu ve Enver Bey'in dahi onun cepheden uzak kalmasını daha faydalı gördüğü bilgisi aktarılmıştır¹⁹¹. Bu tespit, Osmanlı Devleti'nin, yerel dinî liderler üzerinden millî bir direniş oluşturma stratejisinin ne kadar yanıltıcı ve riskli olduğunu gözler önüne sermiş, Trablusgarp Harbi'ne dair tarih yazımındaki bazı efsaneleri de yıkmıştır.

Aziz Samih Bey'in Tunus'ta karşılaştığı bir diğer kritik sorun, Türk subaylarının Tunus'tan Trablusgarp'a geçerken Fransız polisleri tarafından alıkonulması meselesi olmuştur. Bu durum karşısında, polis şefi Mösyö Marzak'a rüşvet teklif etmeye karar vermesi ve rüşveti “vatan uğruna suç sayılamaz” düşüncesiyle meşrulaştırması, o dönemin ahlaki ikilemini yansıtmıştır. İlginç bir şekilde, Mösyö Marzak'ın rüşveti reddetmesi ancak subayların güverte yerine birinci veya ikinci mevkide seyahat etmeleri şartıyla geçişlerine yardımcı olacağını söylemesi, sömürge idaresindeki memurların dahi tamamen yozlaşmadığını, ancak kendi sistemlerinin açıkları üzerinden dolaylı yoldan yardıma açık olduklarını göstermiştir. İlder'in bu tecrübesi, gizli diplomasinin ve gayri resmî ilişkilerin savaşın seyrindeki belirleyiciliğini güçlü bir şekilde vurgulamıştır¹⁹².

Kitabın en önemli değerlendirme alanlarından biri de, cephe gerisindeki bürokratik engellerin savaşı nasıl tehlikeye attığıdır. Mahmut Şevket Paşa'nın istifası ve yerine Nâzım Paşa'nın gelmesiyle Hususi Şube'nin çalışmalarının kesintiye uğraması, yeni Harbiye Nâzırı'nın şubenin varlığını sorgulaması ve hatta İlder ve arkadaşlarının depodaki bombalarla İstanbul'da isyan çıkaracakları şüphesine kapılması, merkezdeki siyasi çekişmelerin ve güvensizliğin vehametini ortaya koymuştur. Nâzım Paşa'nın, lojistik işlerini resmî kanallara devretme emrinin, cepheden gelen “bir haftaya kadar para ve erzak yetiştirilmezse müdafaa imkanı kalmayacaktır” telgrafıyla aşılması, merkezin anlamsız bürokratik engellemelerinin, savaşan ordunun fedakârlığını nasıl hiçe saydığını ve neredeyse yenilgiye sebep olduğunu kanıtlamıştır¹⁹³. Bu durum, eserin modern askerî tarih yazımına, lojistik ve

¹⁹¹ İlder, **Trablusgarp Harbi**, s. 85-86.

¹⁹² İlder, **Trablusgarp Harbi**, s. 94-97.

¹⁹³ İlder, **Trablusgarp Harbi**, s. 81-87.

siyasi-askerî koordinasyon eksikliğinin sonuçları bağlamında önemli bir ders sunduğunu göstermiştir.

Savaşın sonuna doğru, Balkan Harbi'nin başlamasının Trablusgarp'taki savunmayı imkânsız kıldığı tespiti, Osmanlı'nın aynı anda birden fazla cephede savaşma kapasitesinin tükendiğini göstermiştir. Uşi Antlaşması ile Trablusgarp ve Bingazi'nin özerkliği ilan edilmiş, ancak Rodos ve Oniki Ada'nın Balkan Harbi sonuna kadar emanet olarak İtalya'ya bırakılması, Osmanlı diplomasisinin içinde bulunduğu çaresizliği gözler önüne sermiştir. İlter, sulh haberinin ardından işlerin tasfiyesine girişmiş, İtalyanların dahi cephaneye saklanmış olabileceği şüphesiyle Türklerin elindeki erzakı satın alma girişimlerini kaydetmiştir. Bu, savaşın son anlarında dahi devam eden istihbarat ve karşı istihbarat faaliyetlerinin bir göstergesi olarak deđerlendirilmiřtir¹⁹⁴. Aziz Samih Bey'in, görevini tamamlayarak Balkan Harbi'nin tüm şiddetiyle devam ettiği vatanına dönmesi, bir cephenin kapanmasıyla başka bir cephenin açıldığı, İmparatorluğun acı sonuna doğru hızla ilerlediği tarihî anı simgelemiřtir¹⁹⁵.

Sonuç olarak, Aziz Samih İlter'in "Trablusgarp Harbi'nin Gizli Cephesi" eseri, Trablusgarp Savaşı'nı sadece bir askerî mücadele olarak değil, aynı zamanda lojistik, istihbarat ve gayri resmî diplomasi alanlarında yürütölen gizli bir varoluş savaşı olarak ele almıştır. Eser, dönemin İttihatçı subaylarının vatan sevgisini, bürokratik engeller karşısındaki azmini ve uluslararası siyasetteki yalnızlığı derinlemesine analiz eden, yüksek lisans tezi niteliğinde akademik bir kaynak değerini taşımıştır. Aziz Samih Bey'in yaşadıklarını birinci elden aktarıırken, aynı zamanda İmparatorluğun son dönemindeki siyasi çalkantıları, Abdülhamid eleştirisini, genç subayların motivasyonunu ve yerel halkın tutumunu dürüşte gözler önüne sermesi, eserin tarihsel değerini katbekat artırmıştır. Özellikle, Nâzım Paşa ile yaşanan bürokratik çekişmenin, cephedeki askerlerin hayatını ve başarısını nasıl tehlikeye attığını göstermesi, siyasi iradenin askerî operasyonlar üzerindeki yıkıcı etkisini somut bir örnekle kanıtlamıştır. İlter'in hatıratı, modern savaş çalışmalarında lojistiğin ve

¹⁹⁴ İlter, **Trablusgarp Harbi**, s. 111-116.

¹⁹⁵ İlter, **Trablusgarp Harbi**, s. 127.

istihbaratın önemini vurgulayan, Trablusgarp Harbi'ne dair tarih yazımına kalıcı bir derinlik katmış önemli bir eser olarak kabul edilmiştir. Bu çalışma, dönemin karmaşık yapısını anlamak isteyen her araştırmacının mutlaka başvurması gereken, nadir ve kıymetli birincil kaynak niteliği taşımıştır.

5. Türk-İran Hudutlarında Neler Gördüm

Aziz Samih Bey'in 1934 yılı Temmuz ayında *Vakit* gazetesinde yayımlanan "Türk-İran Hudutlarında Neler Gördüm" başlıklı tefrikası¹⁹⁶, yalnızca Osmanlı sonrası dönemin coğrafi ve diplomatik sınır çizim süreçlerini değil; aynı zamanda bir askerî bürokratin sınır bölgelerine dair gözlem ve tespitlerini de kapsamlı biçimde aktarmıştır. Tefrikada yalnızca teknik sınırlama meselelerini değil, aynı zamanda bölge halklarının sosyolojik yapısını, kültürel renklerini ve coğrafi ortamlarını da dikkatle aktarmıştır¹⁹⁷.

Tefrikanın temel hareket noktası, 1913 yılında Türk-İran hududunun tespiti amacıyla kurulan ve başkanlığını Aziz Samih Bey'in yürüttüğü komisyonun çalışmalarını kamuoyuna yansıtmaktır. Bu tefrikada Aziz Samih Bey, 20. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarında yaşanan karmaşık diplomatik mücadeleleri ve yerel halkın bu süreçteki konumunu çarpıcı bir dille yansıtmıştır. Hudut belirleme faaliyetleri sırasında, özellikle Van ve Hakkâri havalisi ile Urmiye çevresinde karşılaştığı coğrafi güçlükleri, mevsim şartlarının yarattığı problemleri ve yerli aşiretlerle kurulan temasları ayrıntılarıyla anlatmıştır. Yazılarında özellikle sınır hattının çizimi sırasında Osmanlı, İngiliz, İran ve Rus yetkililerinin karşı karşıya geldiği çeşitli diplomatik gerilimlere temas etmiştir. Rus heyetinin sınır çizimindeki ısrarlı ve zaman zaman müdahaleci tutumlarına karşı Osmanlı heyetinin gösterdiği tavır, Aziz Samih Bey'in metinlerinde açıkça ifade edilmiştir. Bu noktada, sınır hattının yalnızca bir coğrafi çizgi değil; aynı zamanda bir egemenlik ve itibar meselesi olduğuna dikkat çekmiştir¹⁹⁸.

¹⁹⁶ Bu tefrika Ali Murat Kurşun tarafından yayına hazırlanmıştır. Aziz Samih İter-C.H.D. Ryder, **Osmanlı-İran Sınırından Anılar**, Taş Mektep Yayıncılık, İstanbul 2014.

¹⁹⁷ Aziz Samih İter, "Türk-İran Hudutlarında Neler Gördüm", **Vakit**, 1 Temmuz 1934, s. 5.

¹⁹⁸ Aziz Samih İter, "Türk-İran Hudutlarında Neler Gördüm", **Vakit**, 10 Temmuz 1934, s. 5.

Aziz Samih Bey'in yazılarında dikkat çeken önemli bir unsur da bölgenin çok kültürlü ve etnik yapısıdır. Söz konusu hudut mıntıkasında Kürtler, Nasturîler, Ermeniler ve Türklerin bir arada yaşadığı çok parçalı bir yapı bulunduğu ifade edilmiştir. Aziz Samih Bey, bölgedeki aşiretler arası gerilimlere, İran hükümetinin sınır boylarındaki otorite eksikliğine ve Osmanlı tarafının yerel aşiretlerle kurduğu ilişkilerdeki denge siyasetine geniş yer ayırmıştır. Bu yaklaşımıyla, dönemin sosyal yapısına dair ipuçları sunmuştur¹⁹⁹. Ayrıca Aziz Samih Bey, bu sınır tespit sürecinin yalnızca teknik bir haritacılık faaliyeti olmadığını; aynı zamanda diplomatik bir maharet, stratejik bir sezgi ve bölgeyi tanıma becerisi gerektiren karmaşık bir süreç olduğunu vurgulamıştır. Bizzat sınır boyunca yapılan keşif seyahatlerinde karşılaşılan zorlukları anlatırken, çetin dağ geçitlerinden, yoğun kar ve yağmurdan, kıtlık ve iâşe problemlerinden de ayrıntılı şekilde bahsetmiştir²⁰⁰. Sadece diplomatik ve askerî gelişmeleri değil, bölgenin tabiat manzaralarını, vadilerini, dağlarını, yaylalarını da edebî bir üslupla tasvir etmiştir. Bu yönüyle tefrika, hatırat ile seyahatname arasındaki geçişliliğe sahiptir denilebilir.

Sonuç itibarıyla, Aziz Samih Bey'in Vakit gazetesinde yayımlanan "Türk-İran Hududunda Neler Gördüm" başlıklı tefrikası, yalnızca bir sınır belirleme sürecinin değil; aynı zamanda bu sürece eşlik eden diplomatik, sosyal, coğrafi ve kültürel boyutların da tarihsel bir şuurla ve gözleme dayalı anlatımla kaydedildiği değerli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

6. Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları

Kurmay Albay Aziz Samih Bey'in kaleme aldığı ve Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları arasında neşredilen "Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları" adlı eser, yazarın Birinci Dünya Savaşı boyunca Kafkas Cephesi'nde kurmay subay olarak bizzat görev aldığı süre zarfındaki gözlemlerine, tecrübelerine ve tuttuğu notlara dayanarak, cephenin kritik dönemlerini ele almıştır. Eser, cephenin en trajik ve belirleyici olaylarından biri olan Sarıkamış Harekâtı'nın hemen sonrasında başlayarak, ordu üzerindeki yıkıcı etkilerini, zorlu

¹⁹⁹ Aziz Samih İler, "Türk-İran Hudutlarında Neler Gördüm", **Vakit**, 20 Temmuz 1934, s. 5.

²⁰⁰ Aziz Samih İler, "Türk-İran Hudutlarında Neler Gördüm", **Vakit**, 28 Temmuz 1934, s. 5.

geri çekilme safhalarını ve ordunun yeniden teşkilatlanma çabalarını ayrıntılı bir biçimde aktarmıştır. Yazarın temel amacı, kendisinin belirttiği üzere “Harp ceridelerine giren veya girmeyen ya da tamamen yanlış giren olayların ve özel mahiyette kalan, fakat bazı bakımlardan faydalı olan bilgiyi geleceğe bırakma” arzusu olmuştur. Yine kendisi “Yazdıklarım hilesiz, sade, gerçektir. Buna özellikle dikkat ettim,” demektedir²⁰¹.

Hatırat, yazarın Kafkas Cephesi’ndeki görevinin ilk aşamalarıyla, özellikle İhtiyat Süvari Kolordusu’ndaki deneyimleriyle başlamıştır. Aziz Samih Bey, seferberlik ilanından kısa bir süre sonra (29 Eylül 1914), Van ve Beyazıt bölgelerindeki aşiret mensuplarından ve subaylardan oluşan birliklerin (Hamidiye Süvari Alayları olarak da bilinen ihtiyat süvari alaylarının) disiplin, askeri kıyafet ve savaş kabiliyeti açısından son derece yetersiz olduğunu, bazılarının paçavralar giydiğini rapor etmiştir. 17 bin kılıçtan oluşan bu dört tümenin subayları talimsiz kaldıklarından askeri bilgileri neredeyse silinmiş, erler ise atıcılıkta nişangâh kullanmayı bilmemiştir. Özellikle Velibaba’daki 4. Tümen’in askerlerinin, sıcak bölge halkından olup kış şartlarına uygun olmayan (yalnızca don ve gömlek giyip kaput yerine maşlahlı) vaziyetleri karşısında derin bir üzüntü duymuş ve bu erlerle nasıl muharebe edileceğine aklının ermediğini belirtmiştir²⁰².

30 Ekim 1914’te Erzurum’a gelerek 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa’ya, Süvari alaylarının perişan halini ve savaş için zayıf önemini anlatan İlter’e, Paşa, Balkan Savaşı’ndaki yenilginin teçhizatla ilgili olmadığını ima ederek, “Bu defa da teçhizatsız savaşalım” demiştir. Yazar, daha sonra ordu kurmay başkanı Alman Yarbay Guze’yi ziyaret etmiş, onun da soğuktan aşırı derecede çekinen biri olduğunu gözlemlemiştir. 3 Kasım 1914’te Süvari Kolordusu Komutanı Mehmet Fazıl Paşa’nın gelişiyle, ordu komutanı Hasan İzzet Paşa’nın 120 bin kişilik Türk kuvveti ile 80 bin kişilik Rus kuvvetine karşı beklemeye dayalı bir “Hindenburg manevrası” yapma planını öğrenmiş, ancak Fazıl Paşa ve 11. Kolordu Komutanı Galip Paşa bu pasif stratejiye karşı çıkmıştır. Onlar, Rusların Horasan civarında kalıp Aras Vadisi’ni tutarak

²⁰¹ İlter, **Kafkas Cephesi**, s. VII.

²⁰² İlter, **Kafkas Cephesi**, s. 1-2.

kışı buralarda geçirmesi halinde Türk ordusunun karlı dağlarda mahvolacağını öne sürmüşlerdir²⁰³.

Kısa süre sonra, yazarın da kurmay başkanı olarak görev yaptığı İhtiyat Süvari Kolordusu'nun kaldırılması emri gelmiş (22 Kasım 1914), bu “isminden başka kolordulukla ilişkisi olmayan” teşkilat ortadan kalkmıştır. Bu sırada Kafkas Cephesi'nde taarruz hazırlıkları hızlanmış, Albay Hafız Hakkı Bey (daha sonra paşa) cepheye gelmiştir. İlter, Hafız Hakkı Bey'e kış şartlarında taarruzun vakitsiz olduğunu söylemiş, ancak Hakkı Bey, ilkbaharda barış olma ihtimali nedeniyle “Çorbada pirinci çok olanın hissesi de çok olur. Bundan dolayı herhalde bir taarruz yapmalıyız” diyerek taarruz kararını savunmuştur²⁰⁴.

Yazar, Sarıkamış'tan Dönüşe Kadar başlığı altında, Sarıkamış Harekâtı sırasındaki ordu menzil karargahındaki dramatik durumu tasvir etmiştir. 11 Aralık 1914'te Köprüköyü'nden Hasankale'ye gelirken yolların, arabaların, hastaların, deve ve yük hayvanlarının ölüleriyle dolu olduğunu görmüştür. Hasankale'de 4000 kadar hastaya tek bir doktorun baktığını ve açıkta kalanların olduğunu, kağnılarla hasta naklinin yürek parçalayıcı olduğunu gözlemlemiştir. Erzurum'da ise Enver Paşa'nın gelişi öncesi hummalı hazırlıklar yapılmış, Enver Paşa'nın Hasan İzzet Paşa'yı görevden alıp komutayı bizzat üstlendiği anlaşılmıştır. Harekâtın başlaması (22 Aralık 1914) ve 10. Kolordu'nun Oltu'ya girdiği haberi (23 Aralık 1914) alınmış; ancak hava eksi 13 derece soğuk, kar tipiyle kaplanmış ve ordunun durumu hakkında büyük bir endişe hâkim olmuştur. Erzurum halkının (özellikle mektep çocuklarının) vatanseverlik duygusuyla un torbalarını cepheye taşıması, o dönemin fedakârlık ve hamiyet duygusunu yansıtmıştır²⁰⁵.

Sarıkamış'taki beş günlük haber alma kopukluğunun ardından (1 Ocak 1915), 7 Ocak'ta gelen kötü havadisler ve esir subaylar, harekâtın felaketle sonuçlandığını göstermiştir. 9 Ocak 1915'te Erzurum'dan Zivin'e doğru yola çıkan İlter, yolda 9. Kolordu Kurmay Başkanı Ömer Lütfi Bey'e rastlamış ve 9. Kolordu'nun 360 ere

²⁰³ İlter, **Kafkas Cephesi**, s. 2-3.

²⁰⁴ İlter, **Kafkas Cephesi**, s. 7-8.

²⁰⁵ İlter, **Kafkas Cephesi**, s. 8-10.

indiğini, karargâhın esir olma tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu öğrenmiştir. Yolda karşılaştığı Enver Paşa, Hafız Hakkı Bey'i ordu komutanlığına atadığını söylemiş ve kendisinin (İlter) ordu kurmay başkanlığına tayin edildiğini bildirmiştir²⁰⁶.

Eserin Sarıkamış'tan Sonra başlıklı bölümü, harekâtın yıkıcı sonuçlarının ardından 3. Ordu'nun durumunu, yeniden teşkilatlanma ve geri çekilme süreçlerini detaylandırmıştır. Aziz Samih Bey, 12 Ocak 1915'te Hafız Hakkı Paşa'ya Hevik Köyü'nde ulaşmıştır. Hafız Hakkı Paşa, Sarıkamış'ın başarısızlığını, Enver Paşa'nın kolorduların geniş hareket alanını düşünmemesine ve 9. Kolordu'nun erimesinden sonra 10. Kolordu'yu mutlak taarruza zorlamasına bağlamıştır. Eserdeki tablolar, harekât öncesi (22 Aralık 1914) 118.174 olan toplam kuvvetin, taarruzdan sonra (18 Ocak 1915) 8.900'e düştüğünü; kayıpların korkunç boyutunu somutlaştırmıştır²⁰⁷.

Yazar, 14 Ocak 1915'te Hafız Hakkı Paşa'ya geri çekilmeyi önerdiğinde, Paşa'nın “Gidersek, kaçtı derler! Nasıl çekilelim?” diyerek fazla kahramanlık duygusuyla hareket ettiğini kaydetmiştir. Ancak artan baskı üzerine ordu karargâhı 15 Ocak 1915'te Köprüköyü'ne dönmüş, yollarda perişan durumdaki göçmen manzaraları bir kez daha yaşanmıştır. 19 Ocak 1915'te Hasankale'ye çekilen ordu, Sarıkamış taarruzuna başlamadan önceki Azap hattına geri dönmüştür. Bu sırada ordu, yeniden teşkilat ve ikmal çalışmalarına hız vermiştir. Yazarın verdiği bilgilere göre, üç kolordu dairesinde faydalanılacak en yüksek kuvvet miktarı 111.436 er olarak hesaplanmıştır²⁰⁸.

3. Ordu'nun Ocak 1915'teki teşkilatı, 9., 10., 11. Kolordular, iki Nizamiye Süvari Tümeni, Bağdat Alayı, Melo Müfrezesi, üç İhtiyat Süvari Tümeni, Van Jandarma Tümeni, seyyar jandarma alayları ve çeşitli müfrezelerden oluşmuştur²⁰⁹. Yazar, Süvari İhtiyat Kolordusu'nun kaldırılması, Van Seyyar Jandarma Tümeni'nin aşiret birliklerinden oluşması ve Teşkilat-ı Mahsusa gibi küçük, düzensiz müfrezelerin

²⁰⁶ İlter, **Kafkas Cephesi**, s. 10-12.

²⁰⁷ İlter, **Kafkas Cephesi**, s. 12-14.

²⁰⁸ İlter, **Kafkas Cephesi**, s. 15-19.

²⁰⁹ İlter, **Kafkas Cephesi**, s. 19.

ordunun kuvvetini azaltıp asayiş bozması gibi konulara eleştirel bir bakış açısıyla değinmiştir²¹⁰.

Hafız Hakkı Paşa, askerlerin durumuyla ilgili olumsuzlukları ve artan salgın hastalık (tifüs) tehlikesini görmezden gelmeye çalışmış, “Ben bugün hastayım. Fakat yemek yiyeceğim ve yatmayacağım. Hastalığı tepeceğim” diyerek direnmeye çalışmıştır. Ancak bu çabası sonuç vermemiş, 12 Şubat 1915’te tifüsten vefat etmiştir. Yerine vekaleten atanan 11. Kolordu Komutanı Galip Paşa da kısa süre sonra hastalanmış ve ordunun başına Mahmut Kâmil Paşa getirilmiştir²¹¹.

Aziz Samih İlder, Hasan İzzet Paşa’nın (geleneksel komuta devri), Enver Paşa’nın (kural tanımaz serüvenci sevk ve idare devri) ve Hafız Hakkı Paşa’nın (zorunlulukla mantık ve usule dönme devri) komutanlık dönemlerini özetledikten sonra, Mahmut Kâmil Paşa’nın komutanlık devrini ise, yorgun ve zayıflamış ordunun maddi ve manevi kuvvetlerinin takviyesi ile eldeki vatan toprağının savunmasına odaklanma zamanı olarak nitelendirmiştir. Yazar, Mahmut Kâmil Paşa’nın, her erin bir dretnot kadar kıymetli olduğunu bilerek gereksiz taarruzlardan sakınmasını ve Başkomutanlık Vekâleti’nin (Enver Paşa) serüvenci emirlerine karşı koymasını “vatana büyük bir hizmet” olarak değerlendirmiştir²¹².

Mahmut Kâmil Paşa döneminde (Mart 1916), cephede nispi bir sükûnet yaşanmış, ordunun iâşe durumu ve cephaneye eksikliği gibi hayati sorunlar gündeme gelmiştir. Eserdeki tablolar, ordunun günlük iâşe ihtiyacının 178.500 kilo erzak ve 135.000 kilo yem tuttuğunu göstermiştir. Enver Paşa’nın ise, ordunun cephaneye eksikliği sorununa karşı, Çanakkale’deki durumu örnek göstererek 3. Ordu’ya cephaneye göndermenin mümkün olamayacağını bildirmesi Mahmut Kâmil Paşa’yı endişeye düşürmüştür²¹³.

Nisan 1915’te Van’daki Ermeni isyanı ve diğer yerlerdeki çatışmalar, ordunun Van’a kuvvet göndermesini gerektirmiş, 1. Seferi Kuvvetler bu bölgeye sevk

²¹⁰ İlder, **Kafkas Cephesi**, s. 20-27.

²¹¹ İlder, **Kafkas Cephesi**, s. 31-32.

²¹² İlder, **Kafkas Cephesi**, s. 35-36.

²¹³ İlder, **Kafkas Cephesi**, s. 52-58.

edilmiştir. Van'daki isyanlar ve isyancılarla çatışan jandarma birlikleri, bölgedeki Türk halkının kanlarının aktığı, kadın ve çocukların öldürüldüğü bir ortam yaratmıştır. Eser, Van'daki Ermeni isyanlarının yarattığı dehşet ve yıkımı çarpıcı bir şekilde aktarmıştır²¹⁴.

Mayıs 1915'teki Rus taarruzları, 9. ve 10. Kolorduların cephelerini zorlamış, ordu karargâhının Hasankale'den Tortum'a hareket etmesine neden olmuştur. Bu sırada, Mahmut Kâmil Paşa'nın emriyle 11. Kolordu Komutanı Abdülkerim Paşa komutasında bir Sağ Kanat Grubu teşkil edilmiş ve Rusların Van, Malazgirt, Ahlat bölgelerindeki faaliyetlerine karşı taarruz emri verilmiştir. Sağ Kanat Grubu, 22 Temmuz 1915'te taarruza başlamış, Malazgirt'i ve 3 Ağustos 1915'te Karakilise'yi geri almıştır. Ancak Rusların karşı taarruzu, grubun Kılıçgediği'nden geri çekilmesine yol açmıştır²¹⁵.

Aralık 1915'ten itibaren cephelerde sükûnet başlamış, ancak kışın şiddeti kendini göstermiştir. Bu dönemde, hapishanelerden çıkarılan mahkûmlardan oluşan Yakup Cemil Alayı'nın teşkil edilmesi ordu komutanlığı tarafından istenmemesine rağmen, Başkomutanlık Vekâleti'nin serüvenci yaklaşımlarını gözler önüne sermiştir. Yazar, Yakup Cemil'in erlerinin kaçtığını gizlemek için yoldaki asker kabilelerini kendi alayına katıştırdığını aktarmıştır. Ayrıca, Enver Paşa'nın Gürcü Komitesi ile gizli anlaşma yaparak, Gürcü lejyonlarının teşkiline izin vermesi ve Almanların da bu komiteye yardım etmesi, yazarın eleştiri oklarını Başkomutanlık Vekâleti'ne çevirmesine neden olmuştur²¹⁶.

Ocak 1916'da Ruslar, 10. Kolordu cephesinden taarruza geçmiş, 11 Ocak'ta başlayan bu saldırı, 11. Kolordu'nun 14 Ocak'ta ikinci mevziye çekilmesine neden olmuştur. Rusların taarruzunun büyüklüğü karşısında 30 bin mevcutlu Türk kuvveti ile savunma yapmak, topçu cephanesinin de azlığı göz önüne alındığında imkânsız hale gelmiştir. Rusların taarruzunun şiddetlenmesi üzerine 16 Ocak 1916'da 9. ve 11. Kolordulara geri çekilme emri verilmiştir. Mahmut Kâmil Paşa, cephenin durumu

²¹⁴ İlter, **Kafkas Cephesi**, s. 38-44.

²¹⁵ İlter, **Kafkas Cephesi**, s. 39-48.

²¹⁶ İlter, **Kafkas Cephesi**, s. 59-62.

hakkındaki gerçekleri Genelkurmay'a iletmek için İstanbul'a gitmiş, vekaleti ilk başta kimseye bırakmamış, ancak sonradan Abdülkerim Paşa'ya verilmesini istemiştir²¹⁷.

Yazar, ordu enkazının Erzurum istihkâmlarına çekilişini ve bu süreçteki perişanlığı detaylı bir biçimde anlatmıştır. Kendi imzasıyla Mahmut Kâmil Paşa'ya gönderdiği özel telgrafta, birliklerin durumunun Sarıkamış'tan sonraki hale düştüğünü, düşmanın on kat üstün olduğunu ve Erzurum'un savunulmasının ümitsiz olduğunu açıkça belirtmiştir. Enver Paşa ise bu rapora karşı, Türk ordusunun topçu üstünlüğü olduğunu ve Erzurum cephesinin muhafaza edileceğine inandığını belirten bir cevap göndermiştir. Mahmut Kâmil Paşa, bu telgraf üzerine görevinin değiştirileceğini bilmiş, ancak vatanın menfaatini düşünerek cephenin durumunu bir kez daha sert bir dille Genelkurmay'a arz etmiştir²¹⁸.

Rusların yoğun topçu ateşi ve piyade taarruzları karşısında Erzurum'un tahliyesi zorunlu hale gelmiş, 14/15 Şubat 1916 gecesi ordu karargâhı Erzurum'u terk etmiştir. Mahmut Kâmil Paşa, Abdülkerim Paşa'ya ordu komutanlığı vekâletini devrederek iki ay izin alıp İstanbul'a gitmiştir. Yazar, bu ayrılığı, Paşa'nın "Erzurum'u terk etmekle halk nazarında bu şehri düşmana veren suçlu unvanını yeteri derecede taşıyarak lanete uğradım" sözleriyle açıklamıştır²¹⁹.

Hatırat, yeni Ordu Komutanı Vehip Paşa'nın 6 Mart 1916'da göreve başlamasıyla devam etmiştir. Vehip Paşa, Dersim beylerine iltifat ederek onları kullanmayı uygun görmüş, ancak ordunun geri çekilme hattı olan Mamahatun'un 14 Mart 1916'da Ruslar tarafından zapt edilmesi, Abdülkerim Paşa komutasındaki artçı kuvvetlerinin (17., 32., 33. Tümenler) çekilme hatlarını kesmiştir. Bu tümenler, yolsuz, karlı arazide büyük zorluklarla geri çekilerek Fırat'ı geçmeyi başarmıştır. Bu dönemde, Abdülkerim Paşa'nın abartılı raporları ve Vehip Paşa'nın "palavracı" tavırları, yazarın eleştirilerini artırmıştır²²⁰.

²¹⁷ İlter, **Kafkas Cephesi**, s. 64-67.

²¹⁸ İlter, **Kafkas Cephesi**, s. 69-82.

²¹⁹ İlter, **Kafkas Cephesi**, s. 85-89.

²²⁰ İlter, **Kafkas Cephesi**, s. 95-98.

Eser, Rusların (Grandük Nikola komutasında) büyük kuvvetlerle (107 piyade taburu ve 60 süvari bölüğü) taarruza geçme kararının, Türk Genelkurmayının rehaveti ve yanlış kararlarıyla birleşerek Kafkas Cephesi'nde büyük felakete yol açtığı tespitiyle sonlanmıştır. Aziz Samih İlter, “Türk Genel Karargahının, Kafkas cephesini ilkbaharda kuvvetli şekilde güçlendirmesinden endişe etmiş” olan Grandük Nikola'nın bu endişesinin “boşaydı” diyerek, Başkomutanlık Vekâleti'ni ağır bir dille eleştirmiş ve Türk ordusunun “ilim, fen hiçe sayılmış, serüvenciler başa geçmişti” tespitiyle hatıratına son noktayı koymuştur²²¹.

İlter'in eseri, Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi'ndeki olayları bir kurmay subayın içinden ve kritik bir bakış açısıyla ele alarak, dönemin askeri, lojistik ve siyasi hatalarını, komutanlar arasındaki görüş ayrılıklarını ve Türk askerinin fedakârlığını gözler önüne sermiştir.

7. Aziz Samih Bey'in Kızı Belkız'a Yazdığı Mektuplar

Aziz Samih İlter'in kızı Belkıs İlter'e ithaf ettiği hatırat, Münevver Ölmez tarafından yüksek lisans tezi olarak transkripsiyonu ve değerlendirmesi yapılmış önemli bir kaynaktır. Bu hatırat, yalnızca bir askerin kişisel tecrübelerini yansıtmakla kalmamış, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki siyasi, sosyal ve askerî çalkantıları da gözler önüne sermiştir. Aziz Samih Bey, eski *Vakit*, yeni *Kurun* Gazetesi sahibi Asım Us'un teşviki ve sahip olduğu boş vaktin fazlalığı sebebiyle bu metni kaleme almayı istemiştir. Hatıratın yazılma tarihi, yazarın neşeli olduğu zamanlara denk düşmüş ve kaleme alınma tarihi olarak 13 Mayıs 1936, Ankara olarak kaydedilmiştir. Kendisini bir yazar olarak görmeyen İlter, daha önce yazdığı iki hatırasının basıldığını ve arkadaşlarının bu yazıları beğendiklerini, muhtemelen iltifat maksadıyla bu beğeniye dile getirdiklerini belirtmiştir. Hatıratı yazma şartının “neşeli olmaklığı” olduğunu ifade etmiş, ufak bir sıkıntı veya keder anında hemen kalemi kâğıdı attığını aktarmıştır²²². Bu durum, eserin içeriğindeki ağır ve acı olaylara rağmen

²²¹ İlter, **Kafkas Cephesi**, s. 909-103.

²²² **İBB Atatürk Kitaplığı**, Bel_Mtf_048174, s. 1; Münevver Ölmez, **Aziz Samih İlter'in Kızına Yazdığı Mektupları Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi**, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2024, s. 22.

yazarın kaleme alma sürecindeki ruh hâlinin metnin genel akışına yansımış olabileceğini düşündürmüştür.

Hatırat, yazarın daha mektep sıralarındayken Murad Bey'in Avrupa'da kurduğu cemiyete girişi gibi gençlik dönemindeki siyasi olaylara istemeden de olsa karıştığını belirtmesiyle kronolojik bir başlangıç yapmıştır. Taşkışla'da yedi ay hapsedilmesine neden olan bu siyasi karışıklıklar, yazarın kendi tabiatının düzgün ve atılgan olmaması yönündeki algısıyla çelişmiştir. Kendisinde iki şahsiyetin yaşayıp yaşamadığı sorusunu okuyucuya yöneltmiştir. Örneğin, Üsküp'ten II. Abdülhamid'e II. Meşrutiyet ilan edilmezse kıtasıyla İstanbul üzerine yürüyeceğine dair telgrafı imzalayanın kendisi olduğunu aktarmıştır²²³. Bu olaylar, Aziz Samih Bey'in kritik anlarda cesur ve kararlı adımlar attığını göstermektedir.

I. Dünya Savaşı'nın sonlarında Aziz Samih Bey İzmir'de idi. Hatta sonraki dönemde, Mütareke döneminde, Yunanlıların İzmir'e gelmesiyle yaşanan acı olaylara şahit olan Aziz Samih Bey, kendi kışlasında bir düşman zabitanın karşısında ayakta durmak zorunda kalmıştır. Yunanlılara karşı ihtilal tertip etmekle suçlanmıştır. Özellikle vaktiyle bir iyilik etmiş olduğu bir Rum oğlanın kapısına muhafız olarak dikilmesi, kendi vatanında himayeye muhtaç hale geldiği için ağlamasına sebep olmuştur²²⁴. Bu tecrübenin, kendisine bayrak hasretini öğrendiği çok acı bir tecrübe olarak kaydettirmiştir. Osmanlı idaresinin çöktüğü ve İstanbul'un da işgal altında olduğu bu zorlu dönemde, yabancıların yardımıyla eşyaları ve çocuklarıyla İstanbul'a dönebildiklerini belirtmiştir. Bu dönüş, ülkenin içinde bulunduğu acziyetin somut bir göstergesi olmuştur²²⁵.

İstanbul'a döndükten sonra Boğaziçi'nde bir evde ikamet eden Aziz Samih Bey, geçinmek için para kazanmaya çalışmış ancak muvaffak olmanın imkânsız olduğunu, yakını bir zatın kendisine yardım ettiğini aktarmıştır. Bu süreçte, İstanbul muhafızı Hamdi Paşa ile karşılaşmış ve Paşa'nın kendisine Ferit Paşa'ya suikast tertip edeceği yönünde bir şaibe olduğunu şaka yollu söylediğini, fakat bunun kendisine yapılan bir

²²³ İBB Atatürk Kitaplığı, Bel_Mtf_048174, s. 1; Ölmez, a.g.t., s. 22.

²²⁴ İBB Atatürk Kitaplığı, Bel_Mtf_048174, s. 2; Ölmez, a.g.t., s. 22-23.

²²⁵ İBB Atatürk Kitaplığı, Bel_Mtf_048174, s. 2; Ölmez, a.g.t., s. 22-23.

haber verme iyiliği olduğunu sonradan anladığını kaydetmiştir²²⁶. Tutuklanma süreci, 29 Mayıs 1336 (miladi 1920) günü eve döndükten kısa bir süre sonra kapısının çalınmasıyla başlamış ve eşine çabucak döneceğine dair teminat vermiş olsa da, kendisi bu teminata inanmamıştır. Zira mütareke devri, en inanılmaz ve beklenmez işlerin olduğu bir dönem olmuştur²²⁷.

Tutuklanma sonrasında Harbiye Nezareti'ndeki merkez kumandanlığına götürülen yazar, burada tanıdığı merkez kumandanı Emin Bey ile ilgili bir telefon görüşmesinden sonra tevkifhaneye gideceği kendisine bildirilmiştir. Gece vakti, Sultanahmet'teki mehterhane denilen ve umumi hapisanenin yanındaki tevkifhaneye ulaşmıştır. Buranın çadırlar kurulmuş, asker konulmuş bir askeri tevkifhane haline getirildiği belirtilmiştir. Alt katta gördüğü “çok aşağı seviye ve ahlakta” insanlardan iğrenmiş, ancak üst katta siyasi ve rütbeli tutuklular için yer olduğu söylenmiştir. Koğuşa girdiğinde, ismen kendisini tanıyan ve Üsküp'teki arkadaşı olan Mehmed Ali Bey'in yardımıyla kendisine bir yatak hazırlanmıştır. Tutuklanma sebebini bilmeyen Aziz Samih Bey, bu duruma bir anlam verememiş, çocuklarından ve yuvasından ayrılmaya sebep olan şeyi sorgulamıştır. Koğuşun “kokmuş”, “çamurdan pislikden kaldırım şekli almış” ve “insanın yüreğini sıkan” uzunca bir oda olarak tasvir edildiği hatırat, tutukluluk günlerinde evini, eşini ve çocuklarının telaşını sürekli düşündüğünü, ağlama sağanaklarının boğazını acıttığı ancak gözünden yaş gelmediğini anlatmıştır²²⁸.

Tutuklanma sebebini Ferid Paşa'ya suikast tertip edecek olmak olarak öğrenen yazar, bunun aklına bile gelmemiş bir iş olduğunu ifade etmiştir. İlk tahkikatta serbest bırakılmayı ummuş, ancak diğer tutuklular Divan-ı Harb'in çabucak iş görüp tahliye edeceğine inanmamıştır. Dönemin siyasi atmosferine dair yorumlarında, İstanbul'da en mühim meselelere Birinci Divan-ı Harb-i Örfi'nin baktığını, reis in ise “Kundura tamircisi Aziz'in oğlu” Kürd Mustafa Paşa olduğunu belirtmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki milletlerin kendi siyasi hâkimiyetlerini kazanmaya çalışırken, yalnızca Türklerin Osmanlı adı uğruna kendi varlıklarını feda ettiğini, Osmanlı

²²⁶ İBB Atatürk Kitaplığı, Bel_Mtf_048174, s. 11; Ölmez, a.g.t., s. 27.

²²⁷ İBB Atatürk Kitaplığı, Bel_Mtf_048174, s. 4; Ölmez, a.g.t., s. 23.

²²⁸ İBB Atatürk Kitaplığı, Bel_Mtf_048174, s. 5-10; Ölmez, a.g.t., s. 23-25.

idaresinin devşirmeler ve dönmeler eliyle Türklüğü ihmale, gadre ve hakarete uğrattığını kaydetmiştir²²⁹. Kürd Mustafa Paşa'nın Divan-ı Harb'deki zulümleri ve kararlarının kaldırılması için kanun çıkarıldığı, ancak adalet makinesinin yavaş işlediği vurgulanmıştır.

İstanbul'un İtilaf Hükümetleri tarafından işgal edildiği ve milletin umudunun Anadolu'daki vatanperverlerin, özellikle de Mustafa Kemal Paşa'nın hareketine bağlandığı bu dönemde, Şeyhülislam Dürrizade Abdullah'ın, Anadolu'da vatani kurtarmaya çalışanları hain ilan eden fetvasını eleştirmiştir. Sadrazam Ferid Paşa, Vahdettin ve Şeyhülislam'ın kurduğu “hıyanet silsileleri” ile vatandaşların ve vatanperverlerin bir ilişkisi olamayacağını savunmuştur. Paris'teki sulh müzakerelerinde galiplerin mağlupların malını, mülkünü, toprağını paylaştığı bir dönemi “Sulh kongresi bu demektir” diyerek özetlemiştir. İşgal kuvvetlerinin kendi hırs ve arzularının yanı sıra, Rum, Ermeni ve Yahudilerin intikam hislerine de alet olduğu, İslamların namusunu ve malını mubah gördüğü bir “fecaat” devri yaşandığı belirtilmiştir²³⁰.

Suikast tertibinin, Ankara'da düşünüldüğü, Bursa'da tertibata girildiği ve İstanbul'daki Heyet-i Merkeziye'de icraya konulmasının kararlaştırıldığı, Tolcalı Süleyman, Ahmed Halim ve Topçu Binbaşı İhsan Bey gibi isimlerin suikastı tanzim ettiği iddia edilmiştir. Aziz Samih Bey, Divan-ı Harb'e çağrılışının hep geceleyin olduğunu, bunun sebebini ise sonradan memurların gece zammı almak için bu usulü tuttukları şeklinde öğrendiğini aktarmıştır. Sorgusunda suikast tertipçisi olduğu iddia edilen isimleri tanımadığı, ikinci sorgusunda ise Dramalı Rıza adlı bir kişinin, aranan Erkân-ı Harbiye zabitanın kendisi olmadığını söyleyerek yazarın beraat etmesine neden olan bir ifade verdiğini kaydetmiştir. Ancak Dramalı Rıza'nın ifadesine rağmen tutukluluğunun devam etmesinin “manasız ve haksız” olduğunu, adaletin bu yerlere uğramadığını artık öğrendiğini dile getirmiştir²³¹.

²²⁹ İBB Atatürk Kitaplığı, Bel_Mtf_048174, s. 27-28; Ölmez, a.g.t., s. 11-13.

²³⁰ İBB Atatürk Kitaplığı, Bel_Mtf_048174, s. 5-10; Ölmez, a.g.t., s. 12-14.

²³¹ İBB Atatürk Kitaplığı, Bel_Mtf_048174, s. 24-29; Ölmez, a.g.t., s. 33-35.

Haziran'ın on birinci günü akşamı, tevkifhanedeki bir arkadaşından suikastçılardan yedi kişinin idam edileceği haberini almış ve sekiz kişi içinde kendisinin de idam edilmesinin “gayet tabii” olduğunu düşünmüştür. Bu durum, yazarın ölümle yüzleşmesine ve bir veda mektubu yazıp yazmama ikilemini yaşamasına neden olmuştur. Veda mektubu yazmayı düşünmüş, ancak masumiyetini söylemeye eşinin zaten kani olduğunu, onları ağlatacak kelimelerin daha zararlı olacağını ve malı mülkü olmadığını fark ederek hiçbir şey yazmamaya karar vermiştir. İdam saatinin geçmesiyle rahatlamış, ertesi gün gelen gazetelerden idam edilenlerin Dramalı Rıza, sabık Bahriye Yüzbaşı Halil İbrahim, Tefik Sükûti ve Mehmed Ali olduğunu öğrenmiştir. Gazetede yer alan, suikast tertipçisi bir erkân-ı harb zabitanın Ferid Paşa'nın yalısını keşfettiği ve suikastın mümkün olmadığını söylediği bilgisi, Aziz Samih Bey'in kendisi olduğunu not düşmüştür²³².

Tutukluluk günlerini konuşmak, okumak ve uyumakla geçiren yazar, geceleri kara düşüncelerle boğuştuğunu, pencerenin önünde gün doğana kadar oturduğu geceler olduğunu belirtmiştir. Bu felakete sebep olanları “katiyen unutmuyorum ve af etmiyorum” diyerek kinini ifade etmiştir. Ailesiyle görüşme izni olmasına rağmen, tevkifhanenin pis ve iğrenç ortamında, sefaletini ve aczini göstermek istemediği için eşinin gelmesini istememiştir. Maddi zorluklar nedeniyle, akrabalarından bir zatın kira ve aylık para yardımı yaptığı, mevkufiyetinin belirsizliği nedeniyle eşinin çocukları alarak annesinin yanına taşındığını kaydetmiştir. Yemek masrafını kısmak zorunda kalan Aziz Samih Bey, bir süre limonata ve ekmekle geçinmiş, bu durumun hem kesesini hem de midesini düzelttiğini not etmiştir²³³.

Ferid Paşa hükümetinin, Anadolu'daki milli hareketi boğmak için topladığı Kuva-yı İnzibatiye kıtalarının bir işe yaramadığını, “hüsran sürüsü” olduğunu ve dağıldığını yazmıştır. İstanbul halkının yüzünü ümitle Anadolu'ya, Mustafa Kemal Paşa'nın hareketine çevirdiğini, Hakimiyet-i Milliye nüshalarının yasak gazeteler gibi elden ele dolaştığını, Kuva-yı Milliye'nin en ufak hareketinin büyük bir zafer gibi algılandığını aktarmıştır. Ferid Paşa'nın istifası üzerine (18 Teşrinievvel) Tefik Paşa

²³² İBB Atatürk Kitaplığı, Bel_Mtf_048174, s. 31-36; Ölmez, a.g.t., s. 36-39.

²³³ İBB Atatürk Kitaplığı, Bel_Mtf_048174, s. 31-36; Ölmez, a.g.t., s. 39-40.

kabinesinin kurulmasıyla üzerlerindeki “kâbusun kalktığı” ve “Damat Fert belası”ndan kurtuldukları dile getirilmiştir²³⁴.

Uzun süren tutukluluk döneminin sonunda, 15 Kânunuevvel'de (miladi 1920) “gayrimevkuf muhakeme edilmek üzere tahliye edilmekliğimin emri geldiğini” öğrenmiştir. Tahliyesinin ardından yaşadığı sevinci, yirmi dört saatlik izinde evine koşması ve yolda eşiyle karşılaşmaması gibi olaylarla anlatmıştır. Tutukluluk sürecinde edindiği tecrübelerden yola çıkarak oğluna şu nasihatleri vermiştir: İnsan kendisinden başka hiçbir dosta güvenmemeli, düşenin dostu olmaz, dünyada paradan başka maddi ve manevi hiçbir kıymetli şey yoktur. Aziz Samih İlder, Türk milletinin başkaları için çalıştığını, kendi varlığını ihmal ettiğini, bu yüzden artık Türk'ün kendisi için çalışması gerektiğini öğütlemiştir. Son olarak, ailesine geçim vasıtası bırakmadığı halde zengin bir arkadaşının yardımıyla borç para alarak ve eşinin akrabasından aldığı destekle, 20 Şubat 1921'de İstanbul'dan ayrılarak Anadolu'ya doğru yola çıkmıştır. Hatıratını Sultan Vahdettin'in sarayının hizasından vapur geçerken “Yuha! Yuha! Yuha!” diye bağırıldığını aktararak sonlandırmıştır²³⁵.

8. 1317'den 1325'e Kadar ki Günlükleri

Aziz Samih Bey, yayımlanan hatıra ve çalışmalarının yanında yayınlanmamış eserlere de imza atmıştır. El yazısıyla hazırladığı ve yayımlanmayan bu eserleri 1902 yılından başlamaktadır. Bu eserinde Harbiye'den mezuniyeti sonrasında Şam'da 5. Ordu'ya tayinini, 12/13 Mart 1902'de İstanbul'dan hareketini ve bu yolcuğunun Selanik, İzmir, Antalya, Mersin, İskenderun, Lazkiye, Beyrut ve şimendiferle Şam'a kadar uzanan serencamını aktarmıştır. Yine buradaki vazifesinde neler yaptığına dair günlük tarzında bilgiler sunmuştur. 1902 senesindeki seyahatlerini günlüğünde şu şekilde kaydetmiştir: Beyrut-Şam (şimendifer) 147; Şam-Umman (hayvanla) 220; Umman-Mezirip (hayvanla) 112; Mezirip-Umman (hayvanla) 112; Umman-Zarga (hayvanla) 18; Zarga-Şam (şimendiferle) 194. Toplamda ise 1902 senesinde 703 kilometre seyahat yaptığını belirtmiştir. Aziz Samih Bey, Şam'da piyade, topçu ve süvari sınıflarında (sınıf-ı selâse) sekizer ay staj yapmıştır. Bazı mühim olayları da bu

²³⁴ İBB Atatürk Kitaplığı, Bel_Mtf_048174, s. 95-96; Ölmez, a.g.t., s. 44, 70.

²³⁵ İBB Atatürk Kitaplığı, Bel_Mtf_048174, s. 141-160; Ölmez, a.g.t., s. 96-106.

eserlerinde ele almıştır. Örneğin 15 Eylül 1903'te Ahmet Bey'den bir mektup almıştır. Buna göre Manastır'da ikinci defa bir Rus konsolosu itlaf edilmiştir. İki jandarma bu sebeple idam edilmiştir. Rus donanması İğneada limanına gelmiştir. Yine Eserde Hicaz Demiryolu hakkında da bilgiler vermiş, yedi arkadaşıyla birlikte Hicaz demiryolunun muhafazasında görev üstlenmiştir²³⁶.

9. 25 Mart 1325-1 Haziran 1327'ye Kadarki Günlükleri

II. Meşrutiyet ilânı sürecinde Üsküp'te görev yapmış ve bu görevi esnasında 10 Temmuz'da Kanun-ı Esasinin ilânını talep eden telgraf Aziz Samih Bey'in imzasıyla Üsküp'ten Saray'a çekilmiştir. Aziz Samih Bey, 31 Mart 1325: Nişancı kolağası Asım Bey'den İstanbul'da müthiş bir hadise vuku bulunduğunu öğrenmiştir. Ancak doğru olup olmadığı ve olayın içyüzüne dair ciddi bir malumat elde edememiştir. 1 Nisan'da da herhangi bir bilgi elde edememiştir. O gün Mustafa Kemal, Ali Paşa ve sair arkadaşlarıyla görüşmüş ve İstanbul'da meşrutiyetin ilgasına yönelik bir teşebbüs olursa İstanbul'a harekete karar vermişlerdir. Hatta hangi taburların dahi gideceğini kararlaştırmışlardır. Ordu kumandanı izin vermese dahi İstanbul'a gitme yönünde bir irade ortaya koymuşlardır. 31 Mart Vakasını gün gün anlatması yönüyle kıymetli bilgiler içermektedir²³⁷.

10. 1 Haziran 1327-1 Teşrinievvel 1330'a Kadarki Günlükleri

Aziz Samih Bey, bir diğer defterde ise 1 Haziran 1327-1 Teşrinievvel 1330 (14 Haziran 1911-14 Ekim 1914) arasını ele almıştır. Aziz Samih Bey, Trablusgarp Harbi (1911-1912) sırasında Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa'nın emriyle kurulan ve bölgeye para, silah ve mühimmat tedarikini sağlamaktan sorumlu "Özel Şube"de Kurmay Yüzbaşı olarak kilit bir rol üstlenmiştir. Bu gizli görevi sivil kimlikle ve "Hasan Talip" takma adıyla yürütmek üzere Paris, Marsilya ve Tunus güzergâhlarını kullanmış; böylece askerî bilgisini lojistik ve gizli istihbarat alanındaki etkinliğiyle birleştirmiştir. Trablusgarp'taki faaliyetlerinin ardından, Balkan Harbi sonrasında imzalanan 17 Kasım 1913 tarihli İstanbul Protokolü uyarınca diplomatik bir görev

²³⁶ Aziz Samih, **1318'den 21 Mart 1325 tarihine kadar 1**, s. 14-48.

²³⁷ Aziz Samih, **22 Mart 1325-1 Haziran 1327 tarihli 2**, s. 5-20.

üstlenmiştir. Osmanlı ile İran arasındaki sınır hattını belirlemekle yükümlü olan Tahdid-i Hudut Komisyonu'nun Türk heyeti başkanlığına getirilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar (1914) devam eden bu görev süresince Fav'dan Ararat'a kadar uzanan geniş sınır hattı üzerinde çalışmıştır. Bu defterde bu hususlar hakkında değerlendirmeler yapılmıştır²³⁸.

Aziz Samih Bey bunların yanında, yine İBB. Atatürk Kitaplığında kayıtlı “Aziz Sami İlder’e ait hatıra defterleri, IV. defter 1 Teşrin-i Evvel 1330- 31 Mayıs 1331 tarihli Bel_Mtf_048169”, “Aziz Sami İlder’e ait hatıra defterleri, V. defter 31 Mayıs 1331-31 Mayıs 1332 tarihli Bel_Mtf_048170”, “Aziz Sami İlder’e ait hatıra defterleri, VI. defter 27 Mayıs 1332 tarihli Bel_Mtf_048171”, “Aziz Sami İlder’e ait hatıra defterleri, VII. defter 1926-1942 tarihli Bel_Mtf_048172”, “Aziz Sami İlder’e ait hatıra ve notları ile dönemin gazetelerinden kesilmiş Osmanlıca gazete kupürler bulunmaktadır, VIII. defter, Mart 1338 tarihli Bel_Mtf_048173”, “Aziz Sami İlder’in kızı Belkız İlder’e atfen yazmış olduğu 13 Mayıs 1936 tarihinde Ankara’da başlayıp 18 Haziran 1936 tarihinde Göztepe’de sonlandırdığı hatırat Bel_Mtf_048174”, “Aziz Sami İlder’in Seyahatim yahud Hemşireme Mektuplarım başlıklı 1318 tarihli defter Bel_Mtf_048177”, “Aziz Sami İlder’in 30 Teşrin-i Evvel 1336 tarihinde ‘üzerimizdeki kabus kalktı, Ferit Paşa kabinesi ihtilaf devletleri müdahale etmeyince terki mevki eylemeyeceğini biliyordum’ cümleleri ile başladığı hatıra defteri Bel_Mtf_048178”, “Aziz Sami İlder’in 1928 tarihinde Samsun’a seyahati, Erzincan ve kazaları seyahati ve özel notların bulunduğu hatıra defteri Bel_Mtf_048179” ve “Aziz Sami İlder’in eşi Sara Hanım ile olan mektupları Bel_Mtf_048180” başlıklı el yazmalarını da kaleme almıştır.

²³⁸ Aziz Samih, **1 Haziran 1327-1 Teşrinievvel 1330 tarihli 3**, İBB. Atatürk Kitaplığı, Bel_Mtf_048168.

SONUÇ

Aziz Samih İlder'in hayatı ve hizmetleri, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan sancılı geçiş sürecinin pek çok yönünü temsil eden, çok katmanlı ve derinlikli bir portre sunmuştur. Askeri, diplomatik, siyasi ve entelektüel boyutlarıyla şekillenen bu hayat hikâyesi, bireysel bir biyografinin ötesine geçerek, aynı zamanda bir dönemin toplumsal hafızasını da yansıtan bir yapı kazanmıştır. Aziz Samih Bey'in kişiliği, görevleri, yazıları ve tanıklıkları; devletin çözülme evrelerini, Cumhuriyet'in kuruluş sancılarını ve devlet-toplum ilişkilerindeki dönüşümü anlamak bakımından önemli veriler sunmuştur.

İlder'in çocukluk ve gençlik yılları, Osmanlı eğitim sisteminin seçkin kurumlarından olan Harbiye ve Erkan-ı Harbiye mekteplerinde şekillenmiştir. Askerî formasyonunun yanı sıra, teknik donanımı ve mühendislik bilgisi, onu yalnızca bir komutan değil, aynı zamanda uygulayıcı bir teknokrat hâline getirmiştir. Hicaz Demiryolu gibi önemli projelerde görev alması ve Hayfa-Mezîrip hattı gibi stratejik bölgelerde çalışması, onun Osmanlı coğrafyasına dair bilgisinin yalnızca teorik değil, sahaya dayalı olduğunu da göstermiştir. Bu dönem, İlder'in yalnızca bir asker değil, bir gözlemci ve yorumlayıcı olarak da yetiştiğini ortaya koymuştur.

Aziz Samih Bey, 1901-1911 ordunun çeşitli birimlerinde görev almıştır. Eşkîya takibatlarından Arnavutluk seferlerine, Trablusgarp'taki lojistik görevlerden Karadağ hudut komiserliğine kadar uzanan görev çizgisi, hem geniş bir coğrafi bilgiyi hem de çeşitlenmiş idari deneyimi beraberinde getirmiştir. Tunus'ta tüccar görünümünde bulunarak Osmanlı-İtalyan savaşındaki askeri hareketliliği yönetmesi ve Osmanlı askerî istihbaratına sağladığı katkılar, onun sahada nasıl işlevsel bir aktör hâline geldiğini göstermiştir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkas Cephesi'nde üstlendiği görevler, İlder'in stratejik ve operasyonel sorumluluklarını artırmıştır. 3. Ordu'nun sevk ve idaresinde, lojistik sorunlar ve yaşanan felaketleri yerinde tespit etmiş ve bunları daha sonra kaleme aldığı hatıralarında değerlendirmiştir. Sarıkamış Harekâtı sırasında yaşanan dramı anlatırken askerî değil, insani bir dil benimsemesi, onun gözlem yeteneğini de

ortaya koymaktadır. Pek çok askerın şehit düşmesi, emir-komuta zincirindeki kırılmalar, iletişim eksiklikleri ve Alman subayların etkisiyle alınan hatalı kararlar, İlder'in aktarımlarında soğukkanlı ve belgeye dayalı bir şekilde sunulmuştur. Bu yönüyle hatıraları, dönemin askerî bürokrasisine içeriden bir bakış sunmuş, aynı zamanda stratejik ve lojistik eksiklikleri açıkça gözler önüne sermiştir.

Aziz Samih Bey'in 1918 sonrasında devlet hizmetine devam etmesi, onun yalnızca savaş döneminde değil, Mütareke yıllarında da aktif rol oynadığını göstermiştir. 1921 yılının Mart ayında Batum Başşehbenderliği görevine getirilmiştir. Kendisi bu vazifeden çok memnun kalmamış ve zaman zaman dilekçeler yazarak görev yerinin değiştirilmesi talebinde bulunmuştur. 7 Ocak 1922'ye gelindiğinde Samsun Asker Alma Dairesi Başkanlığı'na getirilmiştir. Terhis, celp ve sevk işlemlerinin en kritik şekilde yürütüldüğü bu dönemde, İlder'in asker alma sisteminin merkezinde yer alması, idari kabiliyetine duyulan güveni de göstermektedir. Sahil Demiryolları Komiserliği görevi ise, onun teknik altyapı projelerine olan ilgisini ve bu alandaki bilgisini ortaya koymaktadır. Ulaştırma gibi stratejik bir alanda görevlendirilmiş olması, sadece askerî değil, sivil bürokraside de güvenilir bir sima olduğunun göstergesidir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında milletvekilliği görevine başlamasıyla birlikte, İlder'in siyasi kariyeri yeni bir evreye girmiştir. Erzincan ve Kars milletvekillikleri sırasında sergilediği faaliyetler, onun Meclis'te yalnızca bir temsilci değil, aynı zamanda bilgi ve tecrübeyi yasa yapım süreçlerine taşıyan bir aktör olduğunu göstermiştir. Seçim sonuçlarındaki düzenli artış, halk nezdindeki itibarını da ortaya koymuştur.

Aziz Samih İlder, bir yandan milletvekili olarak görev yaparken diğer taraftan da askerlik ve siyasetten edindiği zengin tecrübeyi kaleme almıştır. Böylece hem kişisel muhasebesini yapmış hem de gelecek tanıklıklarını tarihe not düşmüştür. Şimali Afrika'da Türkler, Trablusgarp Harbi'nin Gizli Cephesi ve Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları gibi temel eserleri, resmî ve akademik çevreler için askerî, diplomatik ve lojistik tarih araştırmalarında başvuru kaynağı olmuştur. Özellikle Trablusgarp Harbi'nin Gizli Cephesi, gayri nizami harp organizasyonlarının işleyişini

ve dönemin istihbarat ağlarının karmaşıklığını aydınlatan nadir çalışmalardandır. Kitapları, kuru bir askerî rapor dilinden ziyade, derin bir gözlemlerle harmanlamıştır. Bu da onları yalnızca bilgi deposu değil, aynı zamanda edebî değere sahip metinler haline getirmiştir. Eserlerinin yanı sıra, “Taşkışla Hapishanesinde” ve “II. Abdülhamit Devri’nde Hafiyelik ve Jurnalılık” üzerine yaptığı tefrikalar ve kızı Belkız Hanım’a yazdığı mektuplar, onun entelektüel kimliğinin ve hürriyet idealine olan bağlılığının bir yansımasıdır.

Aziz Samih İlder, Osmanlı Devleti’nin son dönemi genç Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk çeyreğine uzanan dönemin önemli tanıklarından biri olmuştur. Onun yaşamı ve hizmetleri, bir askerî-teknokratın siyasî ve entelektüel birikimini nasıl birleştirebildiğini göstermektedir. İlder, sadece büyük askerî olaylara katılan bir figür değil, aynı zamanda bu olayları eleştirel bir bakış açısıyla analiz eden ve yorumlayan bir kişiliktir. Trablusgarp’taki gizli direnişten Sarıkamış’ın lojistik felaketine, Batum’un diplomatik çetinliğinden TBMM’deki demiryolu mücadelesine kadar uzanan kariyeri, mikro düzeyde bir biyografinin makro tarihsel süreçleri ne kadar derinlemesine açıklayabileceğini kanıtlamıştır.

KAYNAKÇA

1. Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Babıali Evrak Odası (BEO)

Dâhiliye Nezareti, Şifre Kalemi (DH.ŞFR.)

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi (MSB. ATASE), Osmanlı-İtalyan Harbi (110-9-1-5)

Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA)

Marmara Üniversitesi Taha Toros Arşivi (MÜ. TTA)

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı (İBB. Atatürk Kitaplığı)

- Aziz Sami İlder'e ait hatıra defterleri, I. defter 21 Mart 1325 tarihli olup, hatırat 1318 (1902) tarihi ile başlamaktadır Bel_Mtf_048166
- Aziz Sami İlder'e ait hatıra defterleri, II. defter 22 Mart 1325 - 1 Haziran 1327 tarihli Bel_Mtf_048167
- Aziz Sami İlder'e ait hatıra defterleri, III. defter 1 Haziran 1327 - 1 Teşrin-i Evvel 1330 tarihli Bel_Mtf_048168
- Aziz Sami İlder'e ait hatıra defterleri, IV. defter 1 Teşrin-i Evvel 1330- 31 Mayıs 1331 tarihli Bel_Mtf_048169
- Aziz Sami İlder'e ait hatıra defterleri, V. defter 31 Mayıs 1331-31 Mayıs 1332 tarihli Bel_Mtf_048170
- Aziz Sami İlder'e ait hatıra defterleri, VI. defter 27 Mayıs 1332 tarihli Bel_Mtf_048171
- Aziz Sami İlder'e ait hatıra defterleri, VII. defter 1926-1942 tarihli Bel_Mtf_048172
- Aziz Sami İlder'e ait hatıra ve notları ile dönemin gazetelerinden kesilmiş osmanlıca gazete kupürleri bulunmaktadır, VIII. defter, Mart 1338 tarihli Bel_Mtf_048173
- Aziz Sami İlder'in kızı Belkız İlder'e atfen yazmış olduğu 13 Mayıs 1936 tarihinde Ankara'da başlayıp 18 Haziran 1936 tarihinde Göztepe'de sonlandırdığı hatırat Bel_Mtf_048174
- Aziz Sami İlder'in Seyahatim yahud Hemşireme Mektuplarım başlıklı 1318 tarihli defter Bel_Mtf_048177
- Aziz Sami İlder'in 30 Teşrin-i Evvel 1336 tarihinde 'üzerimizdeki kabus kalktı, Ferit Paşa kabinesi ihtilaf devletleri müdahale etmeyince terki mevki eylemeyeceğini biliyordum' cümleleri ile başladığı hatıra defteri Bel_Mtf_048178
- Aziz Sami İlder'in 1928 tarihinde Samsun'a seyahati, Erzincan ve kazaları seyahati ve özel notların bulunduğu hatıra defteri Bel_Mtf_048179
- Aziz Sami İlder'in eşi Sara Hanım ile olan mektupları Bel_Mtf_048180

2. Resmî ve Süreli Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Haber

Hakimiyeti Milli

İkdam

Milliyet

Sabah

Takvim-i Vekayi

Tan
Ulus
Vakit
Vakit

TBMM ZC, Devre: IV, Cilt: 3, Fevkalade İçtima, 25.07.1931.

TBMM ZC, Devre: IV, Cilt: 15, İçtima: 2, 20.05.1933.

TBMM ZC, Devre: IV, Cilt: 23, İçtima: 3, 26.05.1934.

TBMM ZC, Devre: V, Cilt: 6, İçtima: 1, 11.11.1935.

TBMM ZC, Devre: V, Cilt: 17, İçtima: 2, 28.04.1937.

3. Kitap ve Makaleler

[SOKU], Ziya Şakir; **İttihat ve Terakki-II- Nasıl Yaşadı?**, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2014.

ALKAN, Necmettin; **Sultan II. Abdülhamid ve İttihatçılar**, Timaş Yayınları, İstanbul 2025.

ARPACI, Murat; “Şehrin Çöküşü ve Hafıza Mekanının İnşası: 1939 Erzincan Depremi Üzerine”, *Kebikeç*, S. 45, (2018), s. 229. ss. 221-238.

CENGİZER, Altay; **Adil Hafızanın Işığında Osmanlı'nın Son Savaşı**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

ÇAKMAK, Aydın; **Sürgünde Bir Hakan, II. Abdülhamid'in Selanik ve Beylerbeyi Günleri**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.

ÇARIKLI, Hacim Muhittin; **Bahkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuvayı Milliye Hatıraları (1919-1920)**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1967.

İLDEN, Köprülü Şerif; **Sarıkamış**, haz. Sami Önal, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

İLTER, Aziz Samih; **Trablusgarp Harbi'nin Gizli Cephesi**, Yay. haz. İbrahim Özen, Çolpan Kitap, Ankara 2019.

İLTER, Aziz Samih; **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları**, Yay. haz. Zekeriya Türkmen/Elmas Çelik, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007.

İLTER, Aziz Samih-C.H.D. Ryder; **Osmanlı-İran Sınırından Anılar**, Taş Mektep Yayıncılık, İstanbul 2014.

İLTER, Aziz Samih; **Şimali Afrika'da Türkler**, c.1-2, İstanbul 1937.

İLTER, Aziz Samih; Taşkılla Hapishanesinde”, **Vakit**, 14 Eylül-23 Eylül 1946.

İLTER, Aziz Samih; “II. Abdülhamit Devrinde Hafiyelik ve Jurnalılık”, **Vakit**, 9 Temmuz-19 Temmuz 1944.

İRTEM, Süleyman Kani; **Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür**, Temel Yayınları, İstanbul 1999.

KAŞIYUĞUN, Ali; **Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi**, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.

KORKMAZ, Ender; **31 Mart Vakası**, Kronik Kitap, İstanbul 2025.

KÜÇÜK, Cevdet, “İran-İrak Hududunu Belirleyen 1913 Tarihli İstanbul Protokolü”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan)**, İstanbul 1981, s. 251-258.

POLAT, Hasan Ali-Osman Akandere; **Galatalı Şevket Bey ve Karakol Cemiyeti**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2025.

ŞIVGIN, Hale; **Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1989, ss. 15-66.

TOPÇU, İlyas-Nebahat Oran Arslan, “Kars'ta 1950-1954-1957 Milletvekili Seçimleri ve Demokrat Parti”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 58, (2017), s. 392. ss. 389-407.

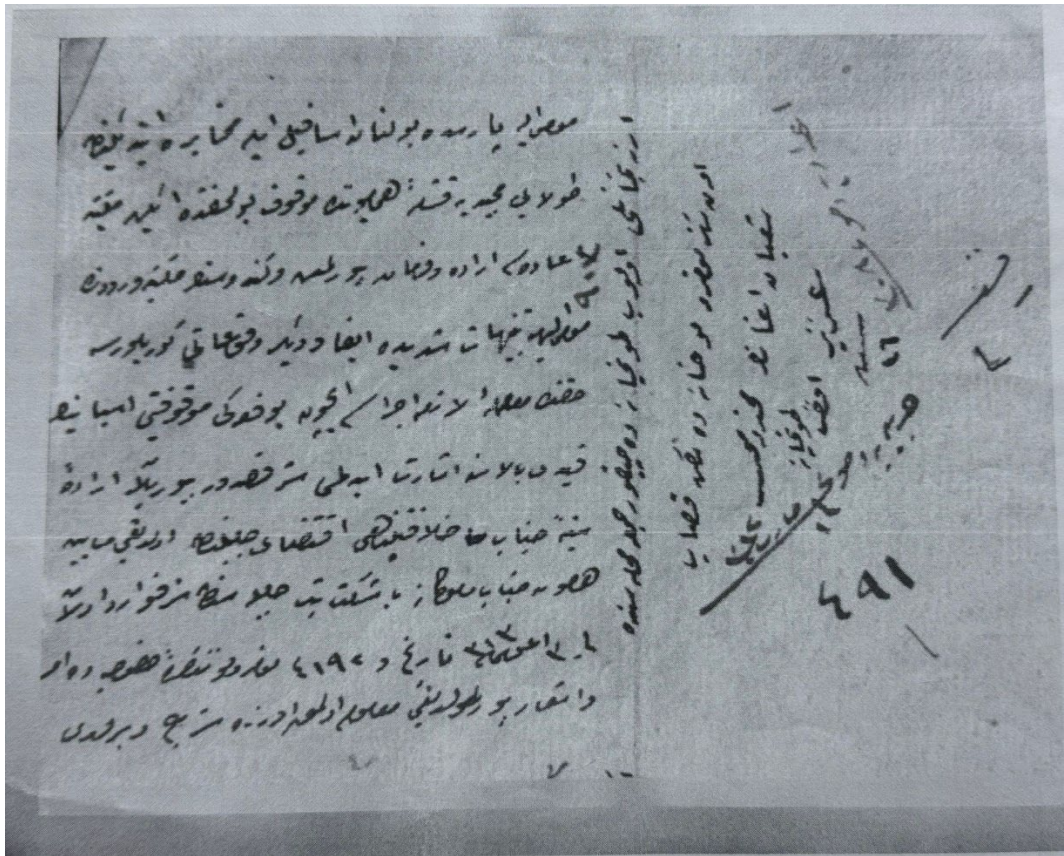
TÜRK İSTİKLAL HARBİ I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, yay. haz. Tefvik Bıyıklıoğlu, Tefvik Ercan, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999.

EKLER

Ek-1. Haber Gazetesi Heyeti. **Haber**, 18 Teşrinisani 1339, s. 1. (Önde oturanlardan ortadaki gazete başyazarı Aziz Samih Bey'dir.)

Ek-2. Aziz Samih Bey'in Künye Kaydı. MSB, KHO. TA, Numara Defteri, Nu: 25, s. 68.

Ek-4. Şimali Afrika'da Türkler adlı eserinin Vakit gazetesindeki reklamı. **Vakit**, 4 Ağustos 1934, s. 1.

ile ken -
adamı
er bugün
daha zi-

kil bü -
ve ken
da tem -
başvekil
nde ken
nedil -
Rudolf
sözlere
lâzım -

söz söy-
askeri
iktida-

itunünde

IZ

Moda
or

akta

Z

Mühim bir tetkik eseri:

Şimalî Afrikada Türkler..

Yarımdan itibaren bir hafta hergün büyük formalar halinde vermiye başlıyoruz

Forma halinde vereceğimiz büyük esere ait resimlerden..

Erzincan mebusu **Aziz Samil** Beyin mühim bir tetkik eserini yarımdan itibaren bir hafta büyük birer formalık ilâve halinde okuyularımıza hediye etmiye başlıyoruz. "Şimali Afrikada Türkler...", adını taşıyan bu eserin ilk formasını yarım gazetenizi alırken müvezzillerden istemeyi unutmayınız.